

De Kracht Van Genezing

De keuze voor een magnetische
behandeling in België (1860-1910)

Marijke De Sadeleer

Masterproef aangeboden binnen de opleiding
master in de Geschiedenis

Promotor dr. Tine Van Osselaer
Co-promotor prof. dr. Kaat Wils

Academiejaar 2013

248.139 tekens

INHOUDSOPGAVE

INHOUDSOPGAVE	III
DANKWOORD.....	1
PROLOOG.....	2
<i>De Medische Markt.....</i>	<i>2</i>
<i>Zieke of Patiënt?.....</i>	<i>3</i>
<i>Op Zoek Naar Genezing – een culturele benadering.....</i>	<i>4</i>
<i>Het (onzichtbare) fluïdum: magie in een onttoverde wereld?.....</i>	<i>5</i>
<i>Rode draden.....</i>	<i>6</i>
<i>In vogelvlucht.....</i>	<i>6</i>
<i>Een andere blik op het bronnenmateriaal.....</i>	<i>8</i>
DEEL 1 – DE AANTREKKINGSKRACHT VAN HET MAGNETISME	10
A. MEDICALISERING EN HET IRREGULIERE VELD IN BELGIË	11
<i>Dromen van wetten... ..</i>	<i>11</i>
<i>...Contra praktische bezwaren.....</i>	<i>13</i>
B. DE WOELIGE GESCHIEDENIS VAN HET MAGNETISME	16
<i>Ad Fontes – Anton Mesmer en Markies de Phységuir.....</i>	<i>16</i>
<i>Magnétiseur Schmidt en de rol van de zieke.....</i>	<i>18</i>
C. HET MAGNETISME IN BELGIË – IMPROVISATIE IN EEN ONBEGRENSD GEBIED	20
<i>Spreekbuisen van ongenoegen – Afwijzing door de medische en juridische wereld.....</i>	<i>20</i>
<i>Improvisatie op een gekend thema – Léopold Boëns en Drieske Nijpers.....</i>	<i>21</i>
<i>Geografische verschillen of onbegrensd gebied?.....</i>	<i>24</i>
D. HYPNOSE ALS ERFGENAAM VAN HET MAGNETISME IN HET FIN-DE-SIÈCLE	26
<i>Hypnose of Magnétisme? Een vreemde eend in de bijt.....</i>	<i>26</i>
<i>Hypnose in België – Furore rond 1892.....</i>	<i>27</i>
E. DE ZIEKE EN DIENS MAGISCHE WERELDBEELD	30
<i>Magnétische of magische aantrekkingskracht? Het ongrijpbare fluïdum</i>	<i>30</i>
<i>Magie en performance in de negentiende eeuw – Een veranderende wereld.....</i>	<i>31</i>
<i>Op de grens – Magnétiseur Victor Dudart.....</i>	<i>32</i>
DEEL 2 – HERBRONNING VAN HET MAGNETISME IN HET SPIRITISME	35
A. SPIRITISME – ÉÉN WOORD, ZOVELE LADINGEN	36
<i>What’s in a name? Spiritisme en spiritualisme.....</i>	<i>36</i>
<i>Vader van het spiritisme – Allan Kardec.....</i>	<i>37</i>
<i>Het spiritisme onder de loep van de historicus – Historiografisch intermezzo.....</i>	<i>38</i>
B. SPIRITISTISCHE AMBITIES EN DE VOORDELEN VAN HET FLUÏDUM	40
<i>Wetenschappelijke ambities en religieuze voordelen.....</i>	<i>40</i>
<i>Fluïdum: (boven)natuurlijk? De scheiding tussen zichtbaar en onzichtbaar.....</i>	<i>41</i>
C. HET SPIRITISME IN BELGIË	44
<i>Spiegelend aan Frankrijk.....</i>	<i>44</i>
<i>Evolutie en lokale specialiteiten.....</i>	<i>46</i>
D. DEUX BRANCHES ISSUES DU MÊME ARBRE –DE MAGNETISCHE KRACHT IN HET SPIRITISME	48
<i>Genezingen in het spiritisme – een vergeten schakel?.....</i>	<i>48</i>
<i>Le magnétisme est vieux comme le monde – Ouderdom als bewijs.....</i>	<i>49</i>
<i>Utilité pratique du magnétisme – Propagandamogelijkheden dankzij genezingen</i>	<i>50</i>
E. GRENSGEVALLEN.....	53
<i>Botsingen – De medische wereld en de wet van 1892</i>	<i>53</i>
<i>Hertekeningen – Definities van nieuwe grenzen</i>	<i>55</i>
<i>Verschuivingen van een vage grens – Van magnétiseur naar médium guérisseur.....</i>	<i>57</i>

DEEL 3 – SOIGNER PAR L’INVISIBLE: EEN PERFORMATIEVE BLIK OP DE GENEZING	61
<i>Bronnenmateriaal</i>	<i>62</i>
A. HANDELINGEN.....	62
<i>Aanraken – de magnetische passes</i>	<i>63</i>
<i>Geloven – Soyez bien recueillis, ayez foi et confiance.....</i>	<i>64</i>
<i>Bidden – de praktijk van geloven</i>	<i>65</i>
<i>Zien – materialisatie van het onzichtbare</i>	<i>67</i>
B. LICHAAM EN GEEST – AFGEGRENSD, OF NET NIET?.....	69
<i>De zieke – het verstoorde lichaam.....</i>	<i>69</i>
<i>De magnetiseur – Lichaam en geest in harmonie</i>	<i>70</i>
<i>Diriger le fluide guérisseur – handelingen van geest naar lichaam</i>	<i>71</i>
EPILOOG	73
ABSTRACT	75
BIBLIOGRAFIE.....	76
BRONNEN.....	76
<i>Processen</i>	<i>76</i>
<i>Periodieken.....</i>	<i>76</i>
<i>Uitgegeven bronnen</i>	<i>76</i>
GERAADPLEEGDE LITERATUUR.....	78

DANKWOORD

De schriftelijke neerslag die u hier nu in handen heeft, is slechts het topje van de ijsberg. Het werk van een jaar lang ligt mooi verscholen onder het stille watervlak, onzichtbaar, net zoals het magnetische fluïdum. En het was een werk. Diegenen die het proces van geestelijk idee tot materiële meesterproef hebben van dichtbij meegemaakt, verdienen het dan ook even in de bloemetjes te worden gezet.

Het thuisfront dank ik voor de steun en het verdragen van mijn nukkige buien als het eens wat tegenstak. Moeke, Vake, Els, Johan, Lieve en Leen leverden weliswaar weinig inhoudelijke bijdrages, maar hebben me toch vaak doen lachen met alle woordspelingen op het woord ‘thesis’ die ze afgelopen jaar maar konden verzinnen. Ook mijn vrienden in Asse dank ik voor de toejuichingen aan de zijlijn. En Steven dank ik om er te zijn.

De vele almadinertjes (met extra puree) in gezelschap van Cara, Sophie, Hanna en Jolien waren zowel bronnen van inspiratie als de kans om er even wat frustraties uit te gooien. Zij waren gedurende vier jaar mijn *compagnons de route*, zowel binnen als buiten de muren van de universiteit, en ik hoop dat zij dat ook nog vele jaren zullen blijven.

Speciale dank gaat naar mijn oma, Dora Coremans. Mijn eerste twee jaar in Leuven heb ik beroep mogen doen op haar grenzeloze gastvrijheid en fantastische kookkunsten. Ik dank haar voor de twee jaar dat ze het aandurfde mij onder haar dak te nemen.

Ik dank ook graag mijn co-promoter Prof. Kaat Wils voor haar aanmoedigingen, kritische blik en steun. Haar kennis over de negentiende-eeuwse wereld van hypnose kwam me dan ook goed van pas. De lessen van Prof. Jan Bleyen werkten inspirerend. Mijn grootste dank gaat echter uit naar mijn promotor Dr. Tineke Van Osselaer. Zonder haar was deze thesis niet wat hij nu is. Haar tomeloze enthousiasme motiveerden me keer op keer opnieuw om verder te kijken en te zoeken. En ze had gelijk. Een grotere uitdaging zorgt voor een grotere genoegdoening.

PROLOOG

Druk uw handen op mijn zieke ledematen, want ik voel dat gij vermoogt ze erdoor te verlichten, en ik zal u ervoor belonen. Een onzichtbare kracht, fluïdum genaamd, werfelde doorheen de negentiende eeuw en beroerde de harten van vele zieken. Het fluïdum was vooral gekend dankzij haar grote geneeskrachtig reputatie: *Douée de propriétés éminemment curatives, elle est susceptible d'une application raisonnée au traitement des maladies.*¹ Ze stond dan ook centraal in het magnetisme, een genezingsprocedure die immens populair was op het einde van de negentiende eeuw in heel België. In de magnetische behandeling straalde een magnetiseur het fluïdum over op het zieke lichaam, waarop idealiter de genezing spoedig volgde.

De Medische Markt

Waarom zochten zieken hun heil in de magnetische behandeling en welke redenen trokken hen over de streep om ervoor te kiezen? In een wereld die werd gekenmerkt door de professionalisering van de medische beroepsgroep was het een vreemd gegeven dat zieken nog steeds in grote getalen beroep deden op deze alternatieve geneeswijze. Tot de jaren zeventig zou deze vraag echter irrelevant zijn in het historische veld. De geschiedenis van de geneeskunde presenteerde tot dan toe vooral een finalistisch beeld waarbij als eindpunt de hedendaagse, geïnstitutionaliseerde geneeskunde triomfeerde. Daarbij vielen alle andere vormen van geneeskunde, evenals de zieke zelf, uit de boot.²

De jaren zeventig brachten beterschap. Bij de geboorte van de Angelsaksische sociale geschiedenis van de geneeskunde zag ook het begrip de 'medische markt' het licht. Gerrit Van Vechel definieerde de medische markt als een bredere, contextuele benadering gericht op vraag en aanbod, de ruilrelaties tussen genezers en patiënten en de concurrentieverhoudingen tussen genezers onderling. Dankzij deze historische constructie kwam er een bredere wereld van genezing onder de loep van de historicus, die verder keek dan de deur van het dokterskabinet. In deze benadering kwamen alle openstaande consultatiemogelijkheden aan bod, variërend van zelfhulp tot goddelijk ingrijpen of het raadplegen van een professionele genezer, al dan niet door de overheid erkend.³ Alle mogelijke vormen van genezing konden zich aldus een plaatsje toe-eigenen op de medische markt. Door de erkenning van de sociale dimensie in de geneeskunde kregen nu ook alternatieve vormen van genezing een kans in het historische veld.⁴

¹ *Guide Pratique du Médium Guérisseur*, Luik 1873, 50.

² Zo onderscheiden De Blécourt, Huisman en Van der Velden vier benaderingen van de geschiedenis van de geneeskunde, waarbij ze een onderscheid maken tussen de finalistische/constructivistische en internalistische/externalistische benadering. Zie W. DE BLECOURT, F. HUISMAN, en H. VAN DER VELDEN, 'De medische markt in Nederland, 1850-1950', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 25 (1999), 361-382.

³ DE BLECOURT, HUISMAN en VAN DER VELDEN, 'De medische markt in Nederland', 368.

⁴ R. BIVINS, 'Histories of heterodoxy', M. JACKSON red., *The Oxford Handbook of the history of medicine*, 2011, 579. In Nederland was soortgelijk onderzoek reeds een *hot topic*, waarin Marijke Gijswijt-Hofstra een richtinggevende rol vervulde. Zie o.a. M. GIJSWIJT-HOFSTRA red., *Geloven in Genezen: bijdragen tot de sociaal-culturele geschiedenis van de geneeskunde in Nederland*, Amsterdam, 1991 en M. GIJSWIJT-HOFSTRA e.a. red., *Grenzen van genezing – Gezondheid, ziekte en genezen in Nederland, zestiende tot begin twintigste eeuw*, Amsterdam, 1993. Zie verder ook F. HUISMAN, 'Wie geneest? De strijd om culturele autoriteit in de Nederlandse gezondheidszorg', F. VAN LUNTEREN e.a. red., *De opmars van deskundigen: souffleurs van de*

Toch bleef ook de erfenis van de institutionele geschiedenis doorleven. Willem De Blécourt ontwaarde in de medische markt een opsplitsing tussen een regulier en irregulier segment. Onder het reguliere veld vielen de geneesmethodes die door de overheid werden aanvaard en gesteund – *in se* de geïnstitutionaliseerde geneeskunde. De notie ‘irregulier’ omvatte een mengelmoes van alle geneesmethodes die buiten het reguliere domein vielen. De irreguliere geneesmethodes hadden slechts als enige gemene deler dat ze door de staat en het reguliere veld als irregulier werden bestempeld. Het was een van buitenaf opgeplakt etiket.⁵

De notie medische markt is ook zeer hedendaags. Vandaag de dag klinkt de opsplitsing tussen regulier en irregulier ons immers niet vreemd in de oren. De historische constructie van de medische markt moet dus met de nodige omzichtigheid worden benaderd. De tweedeling tussen regulier en irregulier was voor de irreguliere genezer of de zieke zelf niet van tel. Deze opsplitsing speelde amper een rol in de keuze die de zieke zelf maakte op zoek naar genezing.

Zieke of Patiënt?

It takes two to make a medical encounter - the sick person as well as the doctor. Woordvoerder van de sociale geschiedenis van de geneeskunde, Roy Porter, wees in 1986 met zijn ophefmakende artikel *The Patient's View – Doing Medical History from Below* op de tot dan toe genegeerde actor in het verhaal van genezing. De tot dan toe overheersende *top-bottom* houding de rug toekerend, zette Porter de patiënt centraal waardoor een *medical history from below* mogelijk was.⁶ Eindelijk trad de zieke zelf in de schijnwerpers en werd er aandacht besteed aan zijn of haar aspiraties, hoop en verwachtingen.

Maar is patiënt wel het juiste woord? De term is heel betekenisvol geladen. Hoewel hij vandaag de dag in onze gemedicaliseerde samenleving volledig is ingeburgerd, werd er in de negentiende eeuw nog niet gesproken over patiënten. Historicus Edward Shorter omschreef in zijn boek *Bedside Manners* de traditionele patiënt als een persoon die eerder beroep deed op allerlei huis-, tuin- en keukenmiddeltjes of – in onze ogen – alternatieve genezers, dan op een reguliere arts. Dé patiënt werd pas geboren in de loop van de negentiende en twintigste eeuw, toen mensen bepaalde innerlijke zintuiglijke waarnemingen als ‘ziekten’ omschreven, zichzelf als ‘patiënt’ beschouwden en professionele hulp opzochten.⁷ Deze beschrijving stemt echter niet overeen met zieken die beroep deden op allerhande alternatieve geneeswijzen.

Het woord ‘patiënt’ wijst er bovendien op dat er een zekere relatie met een genezer is. Wanneer de zieke echter op eigen houtje de ziekte poogde te genezen, zonder inmenging van derden, kan er in *stricto sensu* dan ook niet worden gesproken over een patiënt. De term ‘zieke’ is dan ook veel breder en correcter. Vanuit diens eigen oogpunt beschouwde hij of zij zichzelf immers niet als een patiënt, maar als iemand die op zoek was naar één of andere vorm van genezing omdat hij of zij zichzelf als ‘ziek’ beschouwde.⁸

samenleving, Amsterdam, 2002, 99-118 en F. HUISMAN, ‘Patiëntenbeelden in een moderniserende samenleving: Nederland, 1880-1920’, *Gevina*, 25(2002), 210-225.

⁵ W. DE BLÉCOURT, *Het Amazonenleger – Irreguliere genezresses in Nederland 1850-1930*, Amsterdam, 1999, 13-15.

⁶ R. PORTER, ‘The Patient's View: Doing Medical History from below’, *Theory and Society*, 14(1985), 175-198. Over het verdwijnen van de patiënt in de geschiedenis, zie ook F. J. MEIJMAN. en S. SNELDERS, *De mondige patiënt – Historische kijk op een mythe*, Amsterdam, 2009, 40-42.

⁷ MEIJMAN. en SNELDERS, *De mondige patiënt*, 43-44.

⁸ In mijn betoog hanteer ik weliswaar beide termen. Wanneer er een relatie met een genezer aan te pas komt, neem ik ook het woord patiënt in de mond.

Porter stipelde de krijtlijnen uit voor de hedendaags bloeiende patiëntengeschiedenis. Historica Anne Hilde Van Baal onderzocht bijvoorbeeld het patiëntenbestand van de Gentse homeopathische arts Gustave A. Van den Berghe (1837-1902).⁹ Daarbij focuste ze zowel op de relatie tussen patiënt en genezer (*patient-related*) als op de perceptie van de patiënt zelf (*patient-specific*). Zo legde ze de immense flexibiliteit bloot die een zieke aan de dag legde in de zoektocht naar genezing. De patiënt shopte vrolijk rond op de medische markt. Of de gekozen methode zich in het reguliere dan wel irreguliere veld bevond, speelde geen rol. Viel de gekozen methode niet in de smaak of beantwoorde het resultaat niet aan de verwachtingen, dan zocht de patiënt gemakkelijk en snel heil in een andere methode. Zelf de combinatie van verschillende methodes was hen niet vreemd, onder het motto 'baat het niet, dan schaadt het niet'.¹⁰ Ook in de performatieve geschiedschrijving wees Peter Burke op de wispelturigheid van de zieke: *historians of medicine have noted the pragmatic pluralism of sick people who seek a cure from different kinds of healer professing different systems of medicine*.¹¹

Op Zoek Naar Genezing – een culturele benadering

*While medical writers have often invoked the idea that a disease is a naturally given biological object, the historical analysis (...) demonstrates that medical practices and beliefs are the result of messy developments, contested interpretations, and ongoing redefinitions of problems, all of which take place in specific historical circumstances.*¹² Wanneer een persoon met één of andere kwaal werd geconfronteerd, zag hij of zij daarin geen biologisch falen. De oorzaak van een ziekte lag voor de zieke zelf ingebed in een cultureel-gebonden verhaal dat voortkwam uit oude denkpatronen over ziekte en gezondheid.

Percepties van ziekte en gezondheid werden bepaald door hun sociaal-culturele context. De zieke verlangde dan ook naar een behandeling die aansloot bij zijn of haar visie van 'ziek zijn'. Als de zieke ervan overtuigd was dat een beheksing aan de bron van het lijden lag, kon een reguliere arts hem of haar er nooit van overtuigen dat een pillenkuur de juiste behandeling was. De symbolische dimensie in de medische relatie tussen patiënt en genezer was dus van immens belang. Voor de reguliere arts vormde deze een struikelblok, omdat diens medisch wetenschappelijk discours mijlenver weg stond van de leefwereld van zijn patiënten. De verbreding van moderne wetenschappelijke inzichten vervingen oude waardensystemen niet met een vingerknip. Historicus J.A. Verdoorn stelde bijvoorbeeld vast dat kwakzalverij net zo populair bleef in het negentiende-eeuwse Nederland, omdat het beroep deed op voortlevende collectieve denkpatronen.¹³ In tegenstelling tot reguliere genezers konden irreguliere genezers vaak *wel* een appel doen op die gedeelde culturele opvattingen over ziekte en gezondheid. Mathew

⁹ A.H. VAN BAAL, *In Search of a Cure - The Patients of the Ghent Homoeopathic Physician Gustave A. Van den Berghe (1837-1902)*, Uitgegeven proefschrift, Universiteit van Amsterdam, 2004.

¹⁰ VAN BAAL, *In Search of a Cure*, 1-19. Over de vage grens tussen regulier en irregulier vanuit het oogpunt van de patiënt, zie MEIJMAN. en SNELDERS, *De mondige patiënt*, 78-79, 93.

¹¹ P. BURKE, 'Performing History: The Importance of Occasions', *Rethinking History*, 9(2005), 45.

¹² C. BECCALOSI en P. CRYLE, 'Recent Developments in the Intellectual History of Medicine: A Special Issue of the Journal of the History of Medicine', *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 67(2012), 6.

¹³ OIVO – dossier Alternatieve Geneeskunde (http://www.gezondheid.be/index.cfm?fuseaction=art&art_id=10960#2). Geraadpleegd op 25 juli 2013, MEIJMAN. en SNELDERS, *De mondige patiënt*, 85, 107-108, VAN BAAL, *In Search of a Cure*, 4, C. HAVELANGE, *Les figures de la guérison (XVIIIe – XIXe siècles). Une histoire sociale et culturelle des professions médicales au pays de Liège*, Luik, 1990, 137.

Ramsey definieerde dit als *ethnological consciousness*. Daarbij duidde hij op een gemeenschap die dezelfde waarden en cultureel gebonden opvattingen over ziekte en ongeluk uitdroeg en daar een zelfde geloof in koesterde.¹⁴

Het (onzichtbare) fluïdum: magie in een onttoverde wereld?

Één van de vele irreguliere methodes waartoe een zieke zich kon wenden gedurende de negentiende eeuw, was het magnetisme. In de magnetische genezing stond het fluïdum centraal. Deze onzichtbare stof voltrok immers de genezing. Door het uitoefenen van strijkbewegingen langs het lichaam (magnetische passes) werd het fluïdum van het lichaam van de magnetiseur overgedragen op het lichaam van de zieke. Dit genezingsproces vertoonde (semi-) magische trekjes, een niche van de medische markt die zeer populair was bij de zieken.¹⁵

Max Weber sprak over de onttovering van de wereld, evenals Keith Thomas over de *decline of magic*. Gedurende de verlichting had de ratio volgens hen magie en magische praktijken nagenoeg uitgeroeid in de westerse wereld. Één van de grote gevolgen van de secularisering en rationalisering was de scherp afgebakende scheiding tussen natuurlijk en bovennatuurlijk. Het bovennatuurlijke – lees het magische – werd geherdefinieerd als iets louter denkbeeldig. Bijgevolg werden magie (en bijgeloof) geassocieerd met de wereld van waan en illusie.¹⁶ Wouter Hanegraaff nuanceerde dit met zijn stelling dat magie eveneens het verlichtingsproces overleefde door zich succesvol aan te passen aan de nieuwe sociale en culturele condities. Magie kon zich aanpassen aan de secularisering en rationalisering, waardoor het – in zijn woorden – voortleefde als ‘onttoverde magie’.¹⁷

Hanegraaff zag het fluïdum als één van de magische concepten die zich konden aanpassen in een post-verlichte maatschappij en hamerde dan ook op het magische karakter ervan.¹⁸ Hij wees op het pragmatisme dat de gebruikers van het fluïdum aan de dag legden. Het was van groter belang dat het concept ‘werkte’. De subtiele vloeistof was immers in staat om de sterke kloof tussen geest en materie te overbruggen. Het magische aspect ervan bevond zich tussen de oren: *it is in the mind that magic works*.¹⁹

¹⁴ M. RAMSEY, ‘Magical healing, witchcraft and elite discourse in eighteenth- and nineteenth – century France’, M. GIJSWIJT-HOFSTRA, H. MARLAND, en H. DE WAARDT red., *Illness and Healing Alternatives in Western Europe. Studies in the Social History of Medicine*, New York, 1997, 29-30.

¹⁵ MEIJMAN en SNELDERS, *De mondige patiënt*, 98-99. De kenmerkende strijkbewegingen komen ook terug bij zogenaamde ‘strijkers’ of ‘strijksters’, een andere groep irreguliere genezers die een immense populariteit kenden. Zie o.a. DE BLÉCOURT, *Het Amazonenleger*, 29-42 en W. DE BLÉCOURT, ‘Het Staphorster boertje. De geneeskundige praktijk van Peter Stegeman (1840-1922)’, *Volkskundig bulletin*, 17 (1991) 171-194.

¹⁶ L. OJA, ‘Responses to witchcraft in late seventeenth- and eighteenth-century Sweden – The superstitious other’, W. DE BLÉCOURT en O. DAVIES red., *Beyond the Witch Trials – Witchcraft and magic in Enlightenment Europe*, Manchester en New York, 2004, 71-72.

¹⁷ W.J. HANEGRAAFF, ‘How magic survived the disenchantment of the world’, *Religion*, 33(2003), 357-380. Een gelijkwaardig uitgangspunt werd ook gehanteerd in W. DE BLÉCOURT en O. DAVIES red., *Beyond the Witch Trials – Witchcraft and magic in Enlightenment Europe*, Manchester en New York, 2004.

¹⁸ Door de vergelijking te maken tussen de pre-verlichting en de post-verlichting, merkte Hanegraaff op dat vele magische concepten in aangepaste vorm sterk doorleefden. Zie HANEGRAAFF, ‘How magic survived the disenchantment of the world’, 360. Over de ‘magische’ vermogens van fluïdum, zie tevens A. GAULD, *A history of hypnotism*, Cambridge, 1992, 174-175.

¹⁹ HANEGRAAFF, ‘How magic survived the disenchantment of the world’, 368.

Deze visie sluit ook veel beter aan bij het standpunt van de zieke. Net zoals deze geen onderscheid maakte tussen de irreguliere en reguliere opsplitsing van de medische markt, was de tegenstelling tussen ‘rationele’ geneeskunde en ‘irrationele’ magische geneeskunde irrelevant. Voor de zieke zelf lag er altijd een rationele, dat wil zeggen beredeneerde grondslag aan het toepassen van een bepaalde geneesmethode – anders zou hij of zij er immers niet voor kiezen.²⁰

Rode draden

Doorheen mijn meesterproef hanteerde ik twee rode draden, die de lezer in het achterhoofd kan houden om zich doorheen de woelige wereld van de magnetische genezing te bewegen. Centraal staat de kracht van de genezing. In de magnetische behandeling vervulde, vanuit het oogpunt van de zieke, het fluïdum deze rol. Waarom speelde een onzichtbare stof, in een wereld die zo de nadruk legde op het onzichtbare, zulk een belangrijke rol in het genezingsproces?

Ten tweede ligt de nadruk hoofdzakelijk op de vele grenzen die in dit verhaal aan bod komen. De voornaamste grens is deze tussen ziekte en gezondheid. Zonder deze notie zou een zieke nooit op zoek gaan naar een bepaalde vorm van genezing. Daarbij overschreed de zieke moeiteloos de grens tussen het irreguliere en reguliere segment van de medische markt. Het fluïdum zelf leek een onbegrensde kracht, zowel in de ogen van de genezer als de zieke. Toch botste de methode, eveneens als diegenen die ze toepaste, weliswaar ook op de grenzen van de medische en juridische wereld. Grenzen werden scherp gesteld, maar konden tevens verschuiven, poreus worden of zelfs verdwijnen.

In vogelvlucht

Om in contact te komen met het irreguliere veld moest de doorsnee negentiende-eeuwer slechts de krant openslaan om op de vierde pagina te worden overspoeld met allerlei ‘annoncekes’ voor kwakzalvermiddeltjes of genezers. Ook via mond-aan-mondreclame vergaarde de zieke informatie over het irreguliere veld.²¹ De zieke kende vele wegen die hem of haar uiteindelijk naar de magnetiseur leidden, kronkelend op de medische markt.

Het eerste deel start met een grens. Een magnetiseur staat terecht in Brussel vanwege het illegaal uitoefenen van de geneeskunde. Het is het ideale uitgangspunt om een overzicht van de wetten en medische wereld te schetsen en te kijken hoe het proces van medicalisering invloed had op de irreguliere markt in België. Staat en arts koesterden immers een droom waarin het irreguliere veld werd uitgeroeid, maar dit bleef slechts een illusie. Bij de omzetting van droom

²⁰ MEIJMAN. en SNELDERS, *De mondige patiënt*, 93, 97.

²¹ Vooral de invloed van reclame deed de carrière van irreguliere genezers een hoge vlucht nemen. Daarnaast speelde ook mond-aan-mondreclame een beduidende rol in het maken of kraken van genezers. Zie MEIJMAN. en SNELDERS, *De mondige patiënt*, 34. Voor een concreet voorbeeld van de invloed van reclame, zie W. DE BLÉCOURT, ‘Sequah in Amsterdam – over de invloed van reclame op de medische markt’, *Focaal. Tijdschrift voor Antropologie*, 21 (1993), 131-172. Over de aantrekkingskracht van irreguliere geneesmethodes op het einde van de negentiende eeuw, zie W. DE BLÉCOURT, ‘Illegale genezers en neppatiënten. Over de aantrekkingskracht van onorthodoxe vormen van geneeskunde rond 1900’, *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 25 (1999), 425-442 of F. HUISMAN, ‘Shaping the Medical Market: On the Construction of Quackery and Folk Medicine in Dutch Historiography’, *Medical History*, 43(1999), 359-375.

naar werkelijkheid hielpen wetten hen weliswaar een handje, maar wogen de praktische bezwaren toch sterker door.

Vervolgens komt de geschiedenis van het magnetisme, en haar eeuwige *partner in crime*, het somnambulisme, aan bod. Kort verhaal ik hoe de Duitse arts Franz Anton Mesmer en de Fransman Markies de Puységur de krijtlijnen uitstippelden in de achttiende eeuw voor een methode die gedurende de hele negentiende eeuw zou floreren in het irreguliere veld. Het proces van de magnetiseur leent zich weer voor een korte *case-studie* hoe het scenario van Mesmer en de Puységur een kleine eeuw later werd toegepast in het irreguliere segment van de medische markt, waarbij een groot aandeel van de zieke aan het licht komt.

Dit vormt dan weer de springplank naar de vraag hoe het magnetisme als irreguliere geneesmethode floreerde in het negentiende-eeuwse België. Daarbij wordt duidelijk dat het magnetisme, als geneeswijze in het irreguliere veld, sterk openstond tot een grote graad van improvisatie. Ook de benaming *an sich* riep veel herkenning op bij de zieken. Aansluitend stip ik kort de ambigue rol van hypnose aan, dat de gemoederen in België sterk deed opwaaien rond 1892, maar dat ook een vreemde eend in de bijt is in dit verhaal. Het magisch getinte fluïdum werd er immers losgelaten en vervangen door het meer wetenschappelijke begrip 'suggestie'. Tenslotte ga ik na waarom net de magnetische, quasi-magische behandeling zoveel aantrekkingskracht uitoefende op de zieken. Fluïdum, het ongrijpbare aspect van de genezing, zal de schakel zijn waartoe de zieke zich aangetrokken voelde omdat het appelleerde op een magisch wereldbeeld. Het gebruik van het fluïdum vormt dan ook de schakel naar het tweede deel.

In de tweede helft van de negentiende eeuw vond het magnetisme een veilig onderkomen in het spiritisme, een occulte leer die ervan uit ging dat contact met de doden mogelijk was. Het fluïdum vormde de gemene deler tussen spiritisme en magnetisme, en werd dan ook gretig geïncorporeerd in het spiritistische discours. Ten eerste schets ik de geschiedenis van het spiritisme, daar deze zich opsplijste in twee stromingen, het Angelsaksische spiritualisme en het Kardeciaanse spiritisme. Daarbij rijst tevens de vraag hoe historici tot nu toe de spiritistische beweging hebben benaderd. Een belangrijke piste zijn de wetenschappelijke ambities die spiritisten koesterden, waarbij een groot aandeel werd weggelegd voor magnetische fenomenen, die hen tevens een religieus voordeel opleverden. In dit discours dook dan ook de vraag op naar de aard van het fluïdum. Was dit een natuurlijke of bovennatuurlijke kracht?

Vervolgens kijk ik hoe het spiritisme in België floreerde, dat zich sterk modelleerde naar haar Franse tegenhanger en grote voorbeeld. Belgische spiritisten schonken veel aandacht aan het magnetisme. Magnetische genezingen moesten immers zichtbaar bewijs aandragen om zo de spiritistische leer te bekrachtigen. De incorporatie van het magnetisme in het spiritisme was dan ook vooral van praktische aard, door een grote nadruk op de magnetische genezingen te leggen. Spiritisten hamerden op het feit dat genezingen vele zieken konden lokken, in de hoop hen zo tot het spiritisme te kunnen verleiden.

Hoewel de Belgische spiritisten in de mate van het mogelijke zoveel mogelijk grenzen poogden op te heffen, botsten ze er ook wel eens tegen. Zo werden ze gedwongen om hun eigen grenzen te herdefiniëren – vooral na de aanvaring met de medische en juridische wereld in 1892 – toen het wettelijke verbod op de openbare uitoefening van hypnose van kracht ging. Bij deze hertekeningen werd nog een grotere nadruk op het geestelijke, onvatbare karakter van het fluïdum én op de positie van de zieke gelegd. Als irreguliere geneeswijze was de zieke dé autoriteit om op terug te vallen. Tevens waren er ook vage schemerzones waarin langzamerhand

verschuivingen plaatsvonden, wat aanduidde dat het magnetisme een andere klemtoon kreeg in het spiritisme, zoals de verschuiving van *magnétiseur* naar *médium guérisseur* aantoonde.

Het laatste, en tegelijkertijd ook het kortste deel, is een klein performatief experiment en toemaatje. Met het ongrijpbare fluïdum werd immers zeer lichamelijk en zintuigelijk aan de slag gegaan. Gemedieerd door het lichaam van de genezer moest het invloed uitoefenen op het lichaam van de zieke. Allerlei handelingen, zowel van zieke als genezer, kwamen daarbij aan te pas. Tevens werd in het proces van zichtbaar worden van het fluïdum lichte spinnendraden geweven om de grens tussen lichaam en geest te overbruggen. In dit deel stip ik aan hoe ook de verschuivingen die het magnetisme in het spiritisme onderging, kunnen worden teruggevonden in de praktijk. Tevens kan in de *performance* van de genezing misschien worden afgelezen waarom de zieke voor de magnetische behandeling koos.

Een andere blik op het bronnenmateriaal

Irreguliere genezers, noch hun patiënten lieten bijster veel sporen na. Roy Porter wees er tevens op dat we wel over de biografieën van reguliere artsen beschikken, maar niet over die van hun patiënten, en dat we bijgevolg breder moeten kijken om beschikbaar bronmateriaal te vinden en te ontginnen. Om een beeld te schetsen van de magnetische praktijk, moeten we dus beroep doen op een uiterst gemengd en verspreid bronnencorpus.²²

In de eerste plaats deed ik beroep op procesdossiers die draaiden rond *l'exercice illégal de l'art de guérir* waarin de praktijken van magnetiseurs aan de kaak werden gesteld. In de *déposition de témoin* kreeg de zieke zelf het woord. Daarenboven verschaffen processen ons inzicht over de houding van de wetgever ten opzichte van deze praktijken. In procesdossiers werd de grens tussen irregulier en regulier immers scherp gesteld en veroordeeld door de juridische wereld. Aan de andere kant van het spectrum bevinden zich de bronnen van de mensen die *pro* de uitoefening van het magnetisme waren. In spiritistische tijdschriften werd positief bericht over de magnetische methode, de wonderlijke kracht van het fluïdum en de successen van de genezers. Ik bestudeerde twee Belgische spiritistische tijdschriften, het Luikse *Le Messenger* (1872-1914) en het Brusselse *Le Moniteur spirite et magnétique* (1891-1898), beiden terug te vinden in de Koninklijke Bibliotheek van België.²³ De Belgische spiritisten publiceerden ook twee opmerkelijke bronnen die meer inzicht gaven in de praktijk van de magnetische genezing zelf en centraal staan in het derde deel. Het door *Le Messenger* gepubliceerde *Guide pratique du médium guérisseur* en de certificaten die zieken opstuurden naar een Belgisch spiritistisch congres om de kunde van hun genezer te onderstrepen, bieden een blik in de wereld van zieke, genezer en magnetische praktijk.²⁴

²² PORTER, 'The Patient's View', 177 en 183. Inzake het pleidooi voor een breed bronnencorpus, zie D. DRAAISMA, 'Genezing van gene zijde: het spiritisme als medische tegenbeweging', *Spiegel der Letteren*, 42(2000), 117 en W. DE BLÉCOURT en O. DAVIES, 'Introduction', W. DE BLÉCOURT en O. DAVIES red., *Beyond the Witch Trials – Witchcraft and magic in Enlightenment Europe*, Manchester en New York, 2004, 1-8. Daarnaast werd er in *Beyond the Witch Trials* ook gepleit voor een interdisciplinaire manier van werken: zie de bijdrages van Brian Hoggard, Sabine Doering-Manteuffel en Stephan Bachter in diezelfde bundel.

²³ *Le Messenger* is integraal, op enkele losse nummers na, beschikbaar in de Koninklijke Bibliotheek van België. *Le Moniteur spirite et magnétique* liep van 1876 tot en met 1901, hoewel slechts de jaargangen 1891 tot en met 1898 bewaard zijn gebleven.

²⁴ De certificaten werden gepubliceerd als onderdeel van het boek *Congrès Spirite tenu à Liège, 11 en 12 Juni 1905*, Luik, 1905.

In de marge maakte ik tevens gebruik van enkele werken die draaiden rond magnetisme, krantenartikelen of tijdschriften uit medische en juridische hoek. Zo verbreedde ik deels mijn bronnencorpus. Deze snippers geven vaak ook een extra illustratie van het verhaal of leggen de link met de bredere wereld van genezing.

DEEL 1 – DE AANTREKKINGSKRACHT VAN HET MAGNETISME

Brussel, 1868. Voor de correctionele rechtbank verscheen een zekere Gérard Schmidt, *se disant magnétiseur*, beschuldigd van het illegaal uitoefenen van de geneeskunde.²⁵ De heer Schmidt had in Brussel vele patiënten die hij genas via de magnetische methode die hij van zijn tante in Nederland had geleerd.²⁶ Helaas had zijn beruchte methode – de zieke laten drinken van diens eigen gemagnetiseerde urine – geen soelaas geboden en één van zijn patiënten had de geest gegeven. Schmidts proces deed de gemoederen, zowel binnen als buiten de muren van de rechtbank, fel oplaaien. Zowel in kranten als in de getuigenbank werden zijn kunde en heilzame resultaten opgehemeld, fel bekritiseerd en met sceptische achterdocht benaderd. De irreguliere genezer botste op de grenzen van de medische en juridische wereld.

²⁵ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, *Inventaire des dossiers du tribunal correctionnel de Bruxelles, première série*, nr 702.

²⁶ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, *Inventaire des dossiers du tribunal correctionnel de Bruxelles, première série*, nr 702: Brief van het Parket van de Procureur Generaal in Noord-Holland aan de rechtbank van Brussel, te Amsterdam, 23 April 1867.

A. Medicalisering en het irreguliere veld in België

Het proces Schmidt toont aan dat de staat en het reguliere veld van de geneeskunde sterk wantrouwig stonden tegenover het magnetisme, *in casu* tegenover het hele irreguliere veld, variërend van kwakzalvers tot kruidenvrouwtjes of gebedsgenezers. In het proces van Schmidt werd beroep gedaan op de geïstitutionaliseerde wetenschap om Schmidts' werkwijze onderuit te halen. Vooral vanuit het oogpunt van de arts werd er duchtig getimmerd aan een wettelijk kader om irreguliere genezers uit de medische markt te bannen. Toch stemde dit gedroomde beeld, dat vooral de reguliere arts zelf uitdroeg, niet overeen met de praktijk.

Dromen van wetten...

De evolutie waarbij het medische apparaat en de staat geleidelijk aan de handen in elkaar sloegen, is door de historiografie bestempeld als de 'medicalisering'.²⁷ In termen van de expert op het gebied van de medicalisering in België, Karel Velle, voltrok zich doorheen de negentiende eeuw een proces waarbij in een onttoverde wereld de arts een onwrikbare positie in de samenleving innam. Velle portretteerde de arts als een 'een nieuwe biechtvader'. De wildgroei aan medische tijdschriften in de negentiende eeuw tonen in zekere mate hun toenemende macht aan.²⁸ Volgens Velle werd in dat proces de irreguliere geneeskunde stapje voor stapje in de marginaliteit geduwd.²⁹ Al doende bakende de arts de grenzen tussen regulier en – wat hij als irregulier beschouwde – scherper af.³⁰ Hét argument dat de arts aandroeg voor deze strengere aanpak was de notie van 'publieke gezondheid' dat sinds de verlichting ingang had gevonden. Daarbij werd ervan uit gegaan dat de staat moest interveniëren om de natie sterk en gezond te houden. Zo hoopten artsen dat irreguliere, niet door de staat erkende genezers, sneller en strenger door het juridische apparaat zouden worden veroordeeld, omdat hun bestaan werd geassocieerd met het in gedrang brengen van de publieke orde.³¹

Hoewel een zekere vorm van officiële geneeskunde altijd heeft bestaan, kreeg die pas een echt wettelijk kader met de in de Franse tijd ingestelde wet betreffende de 'onwettige uitoefening van de geneeskunde' uit 1803. Deze wet viseerde iedereen die geen opleiding aan een erkende

²⁷ Karel Velle definieert de term medicalisering als volgt: *Het proces van uitbreiding waardoor steeds meer terreinen onderworpen worden aan medische definiëring en jurisdictie.* (K. VELLE, *De nieuwe biechtvaders – de sociale geschiedenis van de arts in België*, Leuven, 1991). Voor een korte historiografie van het begrip en het belang van Michel Foucault, zie R. NYE, 'Kennis over macht – medicalisering, de staat en de rechten van het individu', K. WILS e.a. red., *De zieke natie – over de medicalisering van de samenleving 1860-1914*, Groningen, 2002, 25-29.

²⁸ K. VELLE, 'Bronnen voor de medische geschiedenis: de Belgische medische pers (begin XIXde eeuw – 1940)', *Annalen van de Belgische Vereniging voor de Geschiedenis van de Hospitalen en de Volksgezondheid*, 13-14 (1988), 68-119.

²⁹ Dit uitgangspunt staat centraal in zowel Velle's doctoraat *Arts, geneeskunde en samenleving: medicalisering in België in de 19de en de 20de eeuw* als in zijn magnus opus *De nieuwe biechtvaders*.

³⁰ Over de positionering van de arts in de tweede helft van de negentiende eeuw, zie bijvoorbeeld: HUISMAN, 'Wie geneest?', 361-382. Voor een beter zicht op de strakkere afbakening van de Belgische medische beroepsgroep, zie R. SCHEPERS, *De opkomst van het medisch beroep in België – De evolutie van de wetgeving en de beroepsorganisaties in de 19e eeuw*, Amsterdam en Atlanta, 1989.

³¹ C. HAVELANGE, *Les figures de la guérison (XVIIIe – XIXe siècles). Une histoire sociale et culturelle des professions médicales au pays de Liège*, Luik, 1990, 221-225.

instelling had gevolgd.³² Ze werd vervangen door de wet van 12 maart 1818, ingesteld onder het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1815-1830), waarin werd vastgelegd wie de geneeskunde mocht uitoefenen en wie niet. Deze wet zou gedurende de hele negentiende eeuw dé basis vormen waarop irreguliere genezers – als ze voor het gerecht verschenen – werden veroordeeld. Ook magnetiseur Schmidt werd beschuldigd en veroordeeld op grond van *l'exercice illégal de l'art de guérir*.³³

Hoewel de staat quasi gedwee de eisen van de artsen volgde, bleef de medische wereld nog steeds op haar honger zitten. Artsen poogden meermaals de wet te laten verstrengen om kwakzalverij harder aan te pakken, zoals in 1840.³⁴ Het illegaal uitoefenen van de geneeskunde werd als volgt omschreven: *Il y a exercé illégal d'une branche de l'art de guérir, lorsque, habituellement, une personne non qualifiée, en examinant ou visitant des malades, remet ou prescrit un remède pour guérir certaines maladies, indique la manière de l'employer, soit qu'elle agisse dans un but de spéculation ou de charité, soit qu'elle prenne ou non le titre de docteur*.³⁵ Toch reikte deze wet voor het artsenkorps niet ver genoeg. Dit ongenoegen uitte zich bijvoorbeeld in het verwijt dat rechters 'medeplichtig' waren aan de vrijspraak van vele kwakzalvers.³⁶

De juridische vervolging van het illegaal uitoefenen van de geneeskunde kan volgens sommige historici zelf gezien worden als de verlichte variant van de heksenprocessen uit de vroegmoderne periode. In een onttoverde wereld leefden magie en magisch bijgeloof door, al kenden ze weliswaar een andere invulling dan in de vroegmoderne periode. Daarbij verschoof ook de morele autoriteit over de veroordeling parallel aan de secularisering. In de nieuwe tijd waren heksenprocessen voer voor de geïnstitutionaliseerde religies, in de verlichte maatschappij oordeelde een door de overheid opgerichte rechtbank over het illegaal uitoefenen van de geneeskunde.³⁷

Een belangrijk gevolg van de wet van 1818 was de inrichting van de Provinciale Medische Commissies. Zij vormden een intermediair tussen de medische wereld en de staat. Deze commissies, waarin ook artsen zetelden, hielden op lokaal niveau toezicht op het uitoefenen van de geneeskunde. Bij hen werden dan ook klachten ingediend over irreguliere genezers. Zo kon de staat hen veel dichter op de huid zitten.³⁸ De artsen hun zucht naar alleenheerschappij over de medische markt bereikte, volgens Velle, een hoogtepunt met de wet van 30 mei 1892, waarbij de

³² Voor een overzicht hoe de wet in zijn werk werd gesteld en welke veranderingen dit inhield voor de medici, zie HAVELANGE, *Les figures de la guérison (XVIIIe – XIXe siècles)*, 198-206.

³³ De processen die ik bestudeerde en rond 'magnetisme' draaiden, draaiden rond *'l'exercice illégal de l'art de guérir'* en beriepen zich in alle gevallen op deze wet.

³⁴ K. VELLE, *Arts, geneeskunde en samenleving: medicalisering in België in de 19de en de 20ste eeuw*, Onuitgegeven doctoraatsproefschrift, Rijksuniversiteit Gent, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, 1988.

³⁵ Geciteerd in F. PAULUSSEN, *Hypnose: Kwakzalverij of Geneeskunde? De maatschappelijke toelaatbaarheid van hypnose in België (1880-1914)*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Geschiedenis, 2001, 38-39.

³⁶ VELLE, *De nieuwe biechtvaders*, 229.

³⁷ OJA, 'Responses to witchcraft in late seventeenth- and eighteenth-century Sweden – The superstitious other?', 71-72 en C. LANDRESSE, *Un siècle de renouveau de l'occulte (1847-1940): Spiritisme, Théosophie et Antoinisme en Belgique*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Université Libre de Bruxelles, Faculté de Philosophie et Lettres, 1998, 100.

³⁸ HAVELANGE, *Les figures de la guérison (XVIIIe – XIXe siècles)*, 283-286. Voor een meer gedetailleerde studie over de werking van de Medische Commissies, zie M. VERMASSEN, *Overheid en geneeskunde tijdens de eerste helft van de 19de eeuw. De Provinciale Commissie voor Geneeskunde van Oost-Vlaanderen (1818-1850)*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, Faculteit van Wijsbegeerte en Letteren, 1970.

uitoefening van hypnose aan banden werd gelegd.³⁹ Arts en staat poogden de hele negentiende eeuw lang een strakkere scheiding in te stellen tussen ‘regulier’ en ‘irregulier’, waarbij ze hoopten op het triomferen van het reguliere veld.

Hierbij leefde geen al te positief beeld van de irreguliere genezer, mede gecreëerd en in stand gehouden door de medische wereld. De arts trachtte zijn concurrent, de kwakzalver, in een zo slecht mogelijk daglicht te plaatsen. Het beeld dat hij zo creëerde, wemelde van de stereotypen. De kwakzalver werd getypeerd als een gevaarlijk individu dat mensen geld aftroggelde en vaak nog zieker maakte.⁴⁰ Artsen zelf deden irreguliere geneeswijzen af als ‘randpraktijken’, restanten uit een donker middeleeuws verleden die door de mazen van het net van de verlichting waren geglipt. Zo poogden artsen bijvoorbeeld via het populaire gezondheidsboekje – bijna elke negentiende- eeuwse arts schreef er ééntje – hun cliënteel te overtuigen van de onbekwaamheid van de medische concurrentie.⁴¹

...Contra praktische bezwaren

De arts’ verwoede pogingen om kwakzalvers zo slecht mogelijk af te schilderen, tonen al een eerste barst aan in het gedroomde ideaal van wetten en medicalisering. Velle illustreerde tevens de moeite die de arts zich in de negentiende eeuw moest getroosten vooraleer hij de positie van biechtvader volledig had veroverd, een moeilijk proces van *image-building*.⁴² De bitsige ‘strijd om de patiënt’ tussen arts en irreguliere genezer was de realiteit. Dit botste met de gedroomde ideale situatie waarin de arts zijn monopolie geleidelijk aan veroverde, geruggesteund door een wettelijk kader. In werkelijkheid was die staat ook erg zwak en afwezig in de negentiende eeuw.

Volgens de arts’ ideale beeld leek een terugdringing van de vraag én het aanbod van het irreguliere veld ook niet meer dan logisch. Toch bleek net het omgekeerde. Een strakkere afbakening leidde niet tot de verwachte terugval van irreguliere genezingen. De irreguliere markt bleek eveneens in staat om zich aan te passen naar de nieuwe condities, parallel aan de institutionalisering van de reguliere markt. Dit verschijnsel benoemde historicus Carl Havelange – die de wereld van ziekte en genezing te Luik in de achttiende en negentiende eeuw bestudeerde – de *contre-institutionalisation*.⁴³

Daarnaast is de strakke afbakening van het begrip ‘medicalisering’ de laatste jaren sterk genuanceerd en verruimd tot een historische meerstemmigheid.⁴⁴ De zogenaamde constructie van een quasi-totalitaire medische macht was slechts een ideaalbeeld dat het artsenapparaat zelf uitdroeg, maar het stemde daarom niet overeen met de realiteit. Wel blijft het historische veld achter het idee staan dat de medicalisering plaatsvond in de negentiende eeuw, met als voornaamste bewijs de toenemende medische beeldspraak die in alle aspecten van de

³⁹ Karel Velle stelt dat deze wet het monopolie van de artsen bevestigde. VELLE, *Arts, geneeskunde en samenleving*, 942.

⁴⁰ Over de beeldvorming rond ‘kwakzalvers’, zie G. VAN VEGCHEL, *Medici contra kwakzalvers: de strijd tegen niet-orthodoxe geneeswijzen in Nederland in de 19de en 20ste eeuw*, Amsterdam, 1991, R. PORTER, *Quacks: Fakery and Charlatans in Medicine*, Tempus, 2003 en R. PORTER, *Health for sale: quackery in England 1660-1850*, Manchester, 1989.

⁴¹ VELLE, *De nieuwe biechtvaders*, 294.

⁴² Idem, 204-205, 215.

⁴³ HAVELANGE, *Les figures de la guérison (XVIIIe – XIXe siècles)*, 232-233.

⁴⁴ R. COOTER, ‘The turn of the body: History and the politics of the corporeal’, *Arbor Ciencia, Pensamiento y culture*, 186 (2010), 395-396.

samenleving doorsijpelde. In de laatnegentiende-eeuwse romanliteratuur wemelde het bijvoorbeeld van nerveuze vrouwen en waanzinnige heren of sprak men van een staat die aan ‘bloedarmoede’ leed. In de degeneratie-cultuur op het einde van de negentiende eeuw had de medische beeldspraak zich helemaal ingenesteld in het taalgebruik.⁴⁵

In de negentiende eeuw ontstond tevens, als weerwoord op het rationele verlichtingsdenken, ook een romantisch denken. Traditionele magische heerkunsten en een hernieuwde fascinatie voor ‘volkse’ geneeswijzen kregen in dit romantisch discours een plaats toegewezen. Een neutraler woordgebruik verving de eerder negatief getinte termen, zoals ‘charlatanerie’, uit het verlichtingsdenken.⁴⁶ Daarnaast ontstond er een grote fascinatie voor zogenaamde volksremedies. Die sloegen op allerlei gebruiken die mensen zelf thuis toepasten en de reputatie hadden al eeuwen in gebruik te zijn. Zeker in het elitediscours van de negentiende eeuw waarbij nostalgisch werd teruggeblikt op het glorieuze verleden, kenden deze remedies een ware *revival* en werden ze beschouwd als een wezenlijk onderdeel van ‘het volk’.⁴⁷

In 1891 verscheen bijvoorbeeld *Volksgeneeskunde in Vlaanderen*, geschreven door A. De Cock, gemeente-onderwijzer te Denderleeuw. Hij bejubelde *De levenstaaibaarheid der veelsoortige volksbegrippen* die hij een middeleeuwse oorsprong toedichtte. In heel België leefden praktijken zoals het gebruik van spinnenwebben om het bloeden te stelpen of koeiendrek als middel tegen ontstekingen volgens hem nog steeds door. Het boek somde een gamma aan allerlei kwaaltjes én hun volkse remedies op, gaande van tandpijn tot krankzinnigheid. De auteur maakte geen onderscheid tussen de wettelijke opsplitsing van ‘regulier’ of ‘irregulier’. Eerder focuste hij op ‘geloofwaardig’ – waaronder hij ook heiligenverering klasseerde – en ‘ongeloofwaardig’, waaronder hij bijvoorbeeld *een deftig gekleede rondleurder, met eene koets vol klatergoud, een fraai koppel paarden en een paar muzikanten, en die daarenboven eene gladde tong te zijnen dienste heeft* (die) *menig dorp, in luttel oogenblikken tijds, een hondertal fleschkes en zalfpotjes aan den man brengen* categoriseerde. Deze afwijzing duidde op een minachting voor het ‘eigen gewin’ en laakte tegelijkertijd aan de naïviteit van het volk.⁴⁸

Eveneens haalde de Cock het voorbeeld aan van een bejaarde te Herdersem, die zich stelselmatig weigerde te laten onderzoeken door een dokter: *Ge moogt plaasters leggen (...) en mij pijnigen zooveel ge wilt, maar met uw prutsen het ik geen zaken*.⁴⁹ Artsen moesten, zeker op het platteland, hun gedroomde ideaal vaak aanpassen aan een realiteit van wantrouwen. In een poging het vertrouwen van hun patiënten op lange termijn te winnen, lieten ze bijvoorbeeld oogluikend religieuze praktijken met het oog op genezing toe, zoals bedevaart of de aanbidding van heiligen.⁵⁰ Een dorpsgeneesheer zou zichzelf immers in de voet schieten wanneer hij in zou gaan tegen de religieuze gebruiken van zijn cliënteel. Er werd hem dan ook aangeraden *de scapulier, de*

⁴⁵ K. WILS e.a., ‘Een medisch object – veranderingen in menswetenschap, cultuur en politiek’, K. WILS e.a. red., *De zieke natie – over de medicalisering van de samenleving 1860-1914*, Groningen, 2002, 13-14, 16.

⁴⁶ RAMSEY, ‘Magical healing, witchcraft and elite discourse in eighteenth- and nineteenth – century France’, 26 -27.

⁴⁷ HAVELANGE, *Les figures de la guérison (XVIIIe – XIXe siècles)*, 138-139.

⁴⁸ A. DE COCK, *Volksgeneeskunde in Vlaanderen*, Gent, 1891, 9.

⁴⁹ DE COCK, *Volksgeneeskunde*, 8.

⁵⁰ Over de moeilijke relatie tussen het artsenapparaat en het religieuze veld, dat ook actief was in genezingen in België, zie: K. VELLE, ‘De geneeskunde en de Rooms-Katholieke Kerk (1830-1940): een moeilijke verhouding?’, *Trajecta*, 4(1995), 1-21.

*heiligenpenningen en zelfs het flesje gevuld met water uit Lourdes dat bij naast de voorgeschreven geneesmiddelen zou opmerken, te negeren.*⁵¹

Het ideale beeld dat het artsenapparaat uitdroeg stemde niet overeen met de veelstemmige realiteit. Een realiteit waarin de zieke veel mondiger was dan artsen in hun discours lieten uitschijnen. In de praktijk moest iedere arts zich aanpassen aan de omstandigheden en leefwereld waarin zijn patiënten zich bevonden. Oude, volkse remedies kenden een taaie hardnekkigheid en het verlichte medische discours van de arts werd niet automatisch overgenomen door zijn patiënten. Ook de scheiding tussen ‘regulier’ en ‘irregulier’ werd eerder door het institutionele discours geïntroduceerd, maar daarom niet gevolgd door diegenen die er beroep op deden of diegenen die ze toepasten. Eerder zag de zieke een scheiding tussen het ongeloofwaardig en het geloofwaardig van de toegepaste behandeling. Vele zieken zochten dan ook hun heil in het magnetisme, voor hen een geloofwaardige behandeling.

⁵¹ VELLE, ‘De geneeskunde en de Rooms-Katholieke Kerk (1830-1940)’, 8.

B. De woelige geschiedenis van het magnetisme

Gérard Schmidt omschreef zichzelf als *le Célèbre magnétiseur des Indes*.⁵² Deze ronkende titel – zo gaven ook getuigen in het proces aan – oefende heel wat aantrekkingskracht uit. De keuze van deze titel berustte geenszins op toeval, want hij baadde, net als de behandeling zelf, in een schemerig tintje tussen realiteit en illusie. Maar waar kwam het magnetisme vandaan en hoe floreerde het in de negentiende eeuw?

Ad Fontes – Anton Mesmer en Markies de Puységur

Het begrip ‘magnetisme’ alsook de behandelingswijze raakten gedurende achttiende en negentiende eeuw ingeburgerd in de samenleving. Ze werd geïntroduceerd door de Duitse arts Franz Anton Mesmer (1734-1815), die zijn op elektriciteitsleer gebaseerde dierlijk magnetisme ingang deed vinden in burgerlijke milieus te Parijs op het einde van de achttiende eeuw. Zijn leer, die voortbouwde op de theorieën van Newton en Paracelsus, hield in dat een magnetiseur een zekere kracht kon uitoefenen over iemands lichaam en geest.⁵³ Daarin fungeerde een onzichtbare stof, het fluïdum, als schakel tussen kosmische, bovenaardse verschijnselen en het leven op aarde. ‘Ziek zijn’ kwam dus voort uit een onevenwichtige verdeling van het fluïdum in de verschillende organen van het menselijk lichaam. Door het fluïdum harmonisch over het lichaam van de zieke te verspreiden, kon de magnetiseur geneeskrachtig optreden. De verspreiding van het fluïdum gebeurde via ‘passes’, lange strijkbewegingen vlakbij het lichaam, zonder het aan te raken. Zo bevond deze behandelingswijze zich letterlijk op de grens van het zintuiglijke. Het was de wil van de magnetiseur die ervoor zorgde dat het fluïdum kon overgebracht en verdeeld worden. Dankzij diens kracht kon genezing plaatsvinden.⁵⁴

Toen Markies de Puységur, een leerling van Mesmer, in mei 1784 de boer Victor Race magnetiseerde, bleek deze geen typerende crisis te krijgen maar net in een diepe slaap te vallen. In deze – via de magnetische passes opgewekte – slaap bleek de boer in staat om een gesprek te voeren met zijn magnetiseur.⁵⁵ Deze slaaptoestand werd het *somnambulisme provoqué* ofwel de *sommeil magnétique* genoemd.⁵⁶ Daarenboven werd ook een overstap gemaakt van de heilzame toestand van de slaap zelf naar een toestand van verscherpte intelligentie, een dieper geheugen en een buitengewone zintuiglijke gevoeligheid bij de gemagnetiseerde persoon die kon leiden tot het ‘inwendig zien’. Hierbij kon de somnambule de oorzaak en aard van de eigen kwaal ophelderen. Dit ‘zien’ mag letterlijk worden opgevat. Vaak volgde een plastische beschrijving van de organen,

⁵² BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, *Inventaire des dossiers du tribunal correctionnel de Bruxelles, première série*, nr 702 : Krantenknipsel ‘Chronique judiciaire’ over het proces Schmidt.

⁵³ A. WINTER, *Mesmerized – Powers of Mind in Victorian Britain*, Chicago en Londen, 1998, 2. Voor een standaardgeschiedenis over het magnetisme, somnambulisme en hypnose, zie A. GAULD, *A history of hypnotism*, Cambridge, 1992.

⁵⁴ J. VIJSELAAR, ‘Geschiedenis van het genezen; het dierlijk magnetisme’, *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 141(1997), 157-161 en J-P. PETER, ‘De Mesmer à Puységur. Magnétisme animal et transe somnambulique, à l’origine des thérapies psychiques’, *Revue d’histoire du XIXe siècle*, 38(2009), 21-23.

⁵⁵ B. MÉHEUST, *Somnambulisme et médiumnité (1784-1930) – Tome 1 – Le défi du magnétisme animal*, Le Plessis-Robinson, 1999, 14-15.

⁵⁶ MÉHEUST, *Somnambulisme et médiumnité (1784-1930)*, 17.

zenuwen, gezwellen en ontstekingen. Bij uitbreiding was de somnambule ook in staat om medische diagnoses vast te stellen bij andere zieken.⁵⁷

Zo ontstond de populaire tandem magnetiseur – somnambule, waarin zich ook vaak een genderdifferentiatie manifesteerde. De magnetiseur was vaak een man, de somnambule een vrouw. Sommige historici beargumenteerden dat dit een manier was waarop vrouwen zich ook in het medische veld konden bewegen waartoe ze vanwege hun geslacht waren uitgesloten. Zo kreeg bijvoorbeeld in België de eerste vrouwelijke arts, Isala van Diest, pas in 1884 na veel tegenwerking de toelating om het beroep van arts uit te oefenen.⁵⁸ Daar vrouwen zich niet of amper in het reguliere veld konden bewegen, vonden velen de weg naar het irreguliere veld. Zeker in de passieve rol van ‘slapende’ somnambule konden ze toch een rol in de geneezing spelen die paste bij hun sociale statuut.⁵⁹

Hand in hand verspreidden het magnetisme en somnambulisme zich over Europa. Vooral de magnetische slaap zou sterke bekendheid verwerven en zou bijdragen aan de ‘ontdekking’ van het onderbewuste. De impact ervan verwoordde de Franse historicus Bertrand Méheust als volgt: *Bientôt, il gagnera toute l'Europe, puis le Nouveau Monde, déclenchant partout les passions, suscitant, du fait de ses implications, haine ou adhésion, espoirs ou répulsion; engendrant ainsi dans la culture un tumulte, un conflit qui va traverser tout le XIXe siècle.*⁶⁰ De vraag rest wie wie dirigeerde: de magnetiseur de somnambule of omgekeerd? Dit valt moeilijk te achterhalen. Wel stelde historicus-antropoloog Willem de Blécourt vast dat de rol van somnambules vaak niet werd erkend door de juridische wereld. Enkel de magnetiseur was schuldig en in vele gevallen werd de naam van de somnambule zelfs niet vermeld. Deze gang van zaken kan tweeledig worden verklaard. Ofwel zag men in de rol die de somnambule speelde geen ‘irregulier’ karakter, ofwel werd ze enkel afgedaan als een hulpinstrument van de magnetiseur en niet als mens.⁶¹ Maar evengoed is er kennis van somnambules die zonder magnetiseur opereerden.⁶²

Via de gegoede kringen verspreidden magnetisme en somnambulisme zich razendsnel over Europa en over alle lagen van de bevolking.⁶³ Ook de reguliere geneeskunde besnuffelde

⁵⁷ VIJSELAAR, ‘Geschiedenis van het genezen; het dierlijk magnetisme’, 160.

⁵⁸ Isala Van Diest, *eerste vrouwelijke arts in België. Wetenschappen en techniek. Portretten* (http://www.rosadoc.be/joomla/index.php/portretten/wetenschap_en_techniek/isala_van_diest.html) geraadpleegd op 9 mei 2013.

⁵⁹ DE BLÉCOURT, *Het Amazonenleger*, 1999, 20-23, 86-101, D. DRAAISMA, ‘Een lichtstraal over de graven – Elise Van Calcar en het spiritisme’, *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*, 14(1994), 126-150 en N. EDELMAN, *Voyantes, guérisseuses et visionnaires en France 1785-1914*, Parijs, 1995. Over vrouwen en de medische markt in het algemeen, zie M. GIJSWIJT-HOFSTRA, ‘A sense of gender: Different Histories of Illness and Healing Alternatives’, R. JÜTTE, M. EKLÖF en M.C. NELSON red., *Historical Aspects of Unconventional Medicine. Approaches, concepts, case studies*, Sheffield, 2001, 37-50 en N. EDELMAN, ‘Représentation de la maladie et construction de la différence des sexes. Des maladies de femmes aux maladies nerveuses, l’hystérie comme exemple’, *Romantisme*, 110(200), 73-87.

⁶⁰ MÉHEUST, *Somnambulisme et médiumnité (1784-1930)*, 18.

⁶¹ DE BLÉCOURT, *Het Amazonenleger*, 88-90. Zie hierin ook terug het genderaspect opduiken.

⁶² Voor enkele voorbeelden, zie EDELMAN, *Voyantes, guérisseuses et visionnaires*, 16-39.

⁶³ Zie bijvoorbeeld voor de fascinatie van de Engelse burgerij met het magnetisme: A. WINTER, *Mesmerized – Powers of Mind in Victorian Britain*, Chicago en Londen, 1998. Ook het zwaar doorlevende idee dat ‘magie’ en ‘bijgeloof’ iets voor de lagere klassen waren, terwijl de hogere klassen hun drang naar mystiek kanaliseerden via magnetisme of spiritisme, is achterhaald. Dit beeld werd veelal opgehangen door geschriften van de elite zelf, hoewel het volk zich eveneens bewust was van magnetisme en hogere klassen eveneens ‘bijgelovig’ konden zijn. Zie OJA, ‘Responses to witchcraft in late seventeenth- and eighteenth-century Sweden – The superstitious other’, 75.

voor een korte periode het magnetisme, geïntegreerd door de curieuze behandeling waarbij de voornamelijk vrouwelijke patiënten hysterische crises kregen. Verscheidene artsen poogden deze vernieuwende behandeling toe te passen. Deze opflakking was echter van korte duur. Vanwege het gebrek aan blijvende resultaten werd de behandeling vanaf 1818 grotendeels afgeschreven door de reguliere geneeskunde.⁶⁴ Ook stonden de artsen wantrouwig tegenover de dynamiek in de relatie tussen de zieke en zijn therapeut. In Frankrijk bijvoorbeeld – waar het negentiende-eeuwse België zich graag aan spiegelde – werd in 1784 het magnetisme om die reden door een wetenschappelijke commissie onderzocht. Zij oordeelden dat het magnetische fluïdum niet bestond en verboden de wetenschappelijke uitoefening van het magnetisme. Eveneens zagen ze er een potentieel publiek gevaar in de gewelddadige uitbarstingen of histerie die gepaard gingen met de magnetische toestand.⁶⁵ Toch verdween het magnetisme en somnambulisme niet van de radar. Integendeel, de behandeling kende een grote aantrekkingskracht in het irreguliere circuit, waar het dan ook onverwijd floreerde gedurende de hele negentiende eeuw.

Magnetiseur Schmidt en de rol van de zieke

Een kleine eeuw later was het magnetisme nog steeds niet van de radar verdwenen. Als een populaire methode in het irreguliere circuit trok het veel zieken aan die hoopten op genezing. Uit dit circuit stamde ook magnetiseur Gérard Schmidt. Zijn verhaal toonde tevens aan dat het scenario van Mesmer en de Puységur was gewijzigd in het irreguliere circuit. Schmidt vulde het begrip ‘magnetisme’ dan ook anders in door beroep te doen op de affiniteit die het begrip opriep met een duisterder kantje van de geneeskunde. Zo voerde hij niet enkel Mesmer’s magnetische passes uit: *Les signes magnétiques que faisait Schmitt n’ayant produit aucun effet, le magnétiseur lui donna un onguent, des emplâtres, une tisane magnétisée. Mais comme ces médicaments n’étaient pas plus efficaces, M. Schmitt dit au malade lui apporter son urine; je la magnétiserai, dit-il, puis vous la prendrai par cuillerées; c’est par l’urine qu’on perd ses forces, c’est donc par l’incorporation de l’urine qu’on doit les reconquérir.*⁶⁶ Naast de magnetische passes paste Schmidt een heel gamma aan magnetische behandelingen toe. Deze hadden niet enkel betrekking op het pure fysieke lichaam, maar ook op gemagnetiseerde voorwerpen of substanties.

Ook Schmidt maakte gebruik van een somnambule. Zij werd weliswaar niet voorgeleid te Brussel, maar werd wel vermeld gedurende het proces in een brief van het Nederlandse gerecht over het verleden van Schmidt.⁶⁷ Nadat hij terug enige tijd in Rotterdam verbleef, zou hij *met de bekende somnambule Elise Guelotin naar het buitenland zijn afgereisd.*⁶⁸ Verder werd ze niet vermeld in dit

⁶⁴ VIJSELAAR, ‘Geschiedenis van het genezen; het dierlijk magnetisme’, 161 en GAULD, *A history of hypnotism*, 264-267.

⁶⁵ N. EDELMAN, ‘Un savoir occulté ou pourquoi le magnétisme animal ne fut-il pas pensé «comme une branche très curieuse de psychologie et d’histoire naturelle»?’, *Revue d’histoire du XIXe siècle*, 38(2009), 115-132. Hierbij gaat ze niet mee in de stellingen van Bertrand Méheust, die een meer vechtslustige strijd schetst tussen het reguliere en irreguliere veld. Edelman nuanceert deze stelling en pleit voor meer nuance, daar nog veel dokters zelf het magnetisme en somnambulisme in de negentiende eeuw toepasten.

⁶⁶ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, *Inventaire des dossiers du tribunal correctionnel de Bruxelles, première série*, nr 702: Chronique judiciaire uit krant uitgeknipt over het proces Schmidt.

⁶⁷ Of zij op dat moment nog in het gezelschap van Schmidt verkeerde, valt niet op te maken uit het procesdossier.

⁶⁸ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, *Inventaire des dossiers du tribunal correctionnel de Bruxelles, première série*, nr 702: Brief van het Parket van de Procureur Generaal in Noord-Holland aan de rechtbank van Brussel, te Amsterdam, 23 April 1867.

proces, maar moet ze toch een belangrijke rol hebben gespeeld, want ook later dook haar naam immers terug op in betrekking tot Schmidt. Een ander proces, dat van *Michel Lebedinzoff, docteur en médecine de St-Pétersbourg*, draaide eveneens rond de illegale uitoefening van de geneeskunde en vond plaats te Brussel in 1885. In Lebedinzoffs' proces, die bekend stond als een leerling van Schmidt, stond te lezen dat een zekere *Elisa Guelotin, veuve Schmidt*, in Lebedinzoffs' gezelschap verkeerde.⁶⁹ Diezelfde brief, die de Parijse voorgeschiedenis van Lebedinzoff uit de doeken deed, vermeldde teven dat *Veuve Schmidt* te Parijs bekend stond als *qui était signalée comme exploitant la crédulité publique en faisant somnambule et cartomanière*.⁷⁰

Gedurende het proces van Schmidt was er in de getuigenbank weinig plaats voor al te veel lofzang op zijn heil en kunde. Maar verschillende genezen zieken poogden toch op één of andere manier 'hun' genezer te verdedigen. Velen stuurden lezersbrieven naar de krant om zo publiek kenbaar te maken dat zij baat hadden gevonden in Schmidts behandelingsmethode en dat hij bijgevolg onschuldig was. Zo poogden ze een tegengewicht te bieden aan het ongeloof en scepticisme dat heerste binnen de muren van de rechtbank. Een doorsnee brief klonk als volgt: *Je, soussigné déclare avoir été guéri en six semaines par le magnétiseur G. Schmitt, boulevard de Waterloo, 41, d'une carie de la mâchoire, d'une gastrite chronique et d'un rhumatisme articulaire*.⁷¹ Hierbij werd steeds de aard van de ziekte vermeld en de heilzame werking van de behandeling onderstreept. Maar soms ging het vertrouwen zelfs verder dan dat. Weduwe Vanden Eyken, de vrouw van de overleden patiënt die op aanraden van Schmidt zijn eigen gemagnetiseerde urine had gedronken, verklaarde in de getuigenbank hoe haar man onvoorwaardelijk geloofde in de methode van Schmidt. Na een huisbezoek van Schmidt verborg de man zelfs het voorschrift dat Schmidt hem had gegeven, op diens aanraden: *Mr. Schmidt avait recommandé de mon mari de me cacher cette dernière prescription. Mr. Schmit lui avait dit qu'il était guérissable et qu'il le guérissant*.⁷² Mans vertrouwen was zo groot dat hij eerder de woorden van de genezer geloofde dan het scepticisme van zijn eigen vrouw, weliswaar met noodlottige afloop. Tussen zieke en genezer speelde een enorme band van vertrouwen, evenals een sterk geloof in de methode én in de kwaliteiten van de genezer.

⁶⁹ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, *Inventaire des dossiers du tribunal correctionnel de Bruxelles, première série*, nr 749. Het gaat hier over dezelfde persoon Schmidt, daar verder in het proces vermelding wordt gemaakt dat deze Schmidt reeds eerder was veroordeeld te Brussel, met vermelding naar het proces van Schmidt uit 1868.

⁷⁰ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, *Inventaire des dossiers du tribunal correctionnel de Bruxelles, première série*, nr 749: Brief van de Préfecture de Police aan de rechtbank te Brussel over het verleden van Lebedinzoff te Parijs, Parijs, 3 december 1885. Vrouwen hielden zich ook vaak bezig met andere occult getinte praktijken. Zie bijvoorbeeld DE BLÉCOURT, *Het Amazonenleger* en EDELMAN, *Voyantes, guérissenses et visionnaires*.

⁷¹ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, *Inventaire des dossiers du tribunal correctionnel de Bruxelles, première série*, nr 702: Ingezonden lezersbrief van F. Van Ortroij, met datum 22 oktober 1867.

⁷² BRUSSEL, Rijksarchief, *Inventaire des dossiers du tribunal correctionnel de Bruxelles, première série*, nr 702: Tribunal de première instance séant à Bruxelles – Chambre Correctionnelle. Audience publique du 19 décembre 1867.

C. Het magnetisme in België – improvisatie in een onbegrensd gebied

Naargelang de positionering van de overheid ten opzichte van het magnetisme, merkte historicus Joost Vijselaar nationale verschillen op in de ontwikkeling van het magnetisme binnen een bepaalde staat. De wildgroei van visies in Engeland over magnetisme schreef hij bijvoorbeeld toe aan de *laisser-faire*-politiek van de Engelse overheid op het gebied van gezondheidszorg. In Frankrijk was het wetenschappelijk bedrijf dan weer zeer positivistisch en utilitaristisch ingesteld, waardoor het magnetisme enkel bekend stond voor louter medische toepassingen.⁷³ Deze nationale variaties, in combinatie met Havelange's idee dat het reguliere veld zich parallel ontwikkelde en aanpaste aan de medicaliseringprocessen, wijzen op een unieke ontwikkeling van het magnetisme in het irreguliere veld betreffende de Belgische casus. Het reguliere, wettelijke kader is al aan bod gekomen, nu is de vraag hoe het irreguliere magnetisme zich hierin bewoog en aanpaste.

In de historiografie is bitter weinig verschenen over de carrière van het magnetisme in België. Eén van de weinige publicaties is de meesterproef van Tine Seyssen. Zij bestudeerde twee Brusselse dokters-magnetiseurs die samen met hun somnambules een praktijk hadden te Brussel rond 1841. Centraal in haar onderzoek stond het door hen geschreven boek *Le propagateur*, een propaganderend werk waarin beide heren de magnetische behandeling en genezingsproces van hun patiënten nader toelichtten. Seyssen focuste op de vraag waarom de auteurs de (be)handeling die ze beschreven, zinvol achtten. Ze ontwaarde in het boek een ware *quête* naar genezing, waarbij zowel de magnetiseur als de zieke zich dienden open te stellen voor het magnetisme.⁷⁴

Spreekbuisen van ongenoegen – Afwijzing door de medische en juridische wereld

In medische tijdschriften, zoals het toonaangevende *Le Scalpel* (opgericht in 1851) werd wel eens verwezen naar de praktijken van het magnetisme. Zo fulmineerde het tijdschrift tegen *Le Progrès-omnibus*, een in Brussel verschenen boekje *qui parait être la tribune des charlatans de la grande ville. On y lit à chaque instant des réclames et des annonces d'un certain Van Hinsbergh, ex-pharmacien, qui a la prétention de guérir, par un seul et unique moyen – le magnétisme animal et minéral combinés – les rhumatismes, la paralysie (...)* Nous en donnons avis à la Commission médicale pour qu'elle puisse se mettre aux troussees de ce fieffé charlatan.⁷⁵ Hierbij komt duidelijk de veroordeling van magnetisme als randpraktijk en charlatanerie naar voren, alsook het defensieve karakter en het nastreven van een wettelijke veroordeling ervan.

Ook in juridische tijdschriften, zoals *Le Belgique Judicaire*, zijn sporen terug te vinden van veroordeelde genezers die gebruik maakten van het magnetisme. In 1848 werd bijvoorbeeld een zekere Madame Geens voorgeleid, *fut poursuivie pour avoir exercé l'art de guérir, à l'aide du magnétisme, en indiquant des remèdes pendant son sommeil*. Opmerkelijk is dat in deze zaak voor de eerste keer in

⁷³ Geparafraseerd door T. SEYSSENS, *Le Propagateur – Dierlijk magnetisme in België in de 19de eeuw*, Onuitgegeven masterthesis, Universiteit Gent, departement Geschiedenis, 2009, 8-9.

⁷⁴ SEYSSENS, *Le Propagateur*, 9.

⁷⁵ 'Revue professionnelle – Réclames de Van Hinsbergh', *Le Scalpel - Organe des intérêts scientifiques et professionnels de la médecine, de la pharmacie et de l'art vétérinaire* (20 januari 1854), 6e jaargang, 131.

België ook de somnambule werd veroordeeld, en niet enkel de dokter-magnetiseur die haar vergezelde.⁷⁶

De medische en gerechtelijke wereld poogden inderdaad hun gedroomde ideaal waar te maken en benaderden het magnetisme als een irreguliere geneeswijze die ze liefst van de radar zagen verdwijnen. Tegelijkertijd duiden deze bronsnippers indirect een sterke verspreiding en bekendheid van het magnetisme aan. Het wettige kader bleek de wildgroei aan magnetiseurs en somnambules niet te kunnen indammen en sujetten zoals Madame Geens, Van Hinsbergh of Schmidt schoten iedere keer weer als paddenstoelen uit de grond.

Improvisatie op een gekend thema – Léopold Boëns en Drieske Nijpers

Net zoals het proces-Schmidt aantoonde dat er vrijelijk kon geïmproviseerd worden op het thema ‘magnetisme’, poogde een zekere Leopold Boëns in 1885 eveneens een graantje mee te pikken van de herkenning die het begrip opriep. De vierenzestigjarige Boëns, woonachtig te Sint-Gilles bij Brussel, deed huisbezoeken waarbij hij de zieken masseerde en magnetische massage-apparaten verkocht. Daarbij liet hij zich vergezellen door een dokter, hoewel deze niet participeerde aan de behandeling.

In de getuigenbank maakten de zieken soms zelf een onderscheid tussen Boëns en *le médecin véritable*.⁷⁷ Dit kan tweërlei worden geïnterpreteerd. Ofwel was dit onderscheid tussen de reguliere en irreguliere genezer voor de zieke zelf een uitgemaakte zaak, ofwel voelde de zieke zich in de rol van getuige verplicht op dat moment de grens duidelijk af te bakenen. In Boëns’ ondervraging viel op dat het gerecht vooral peilde op *welke* manier hij de wet had overtreden, in zeer strikte zin. Zo lag de nadruk op de vraag of Boëns zijn voorschriften zelf schreef of dit liet doen door de vergezellende dokter en of hij een doktershonorarium vroeg.⁷⁸ Niet de *praktijk zelf* stond centraal in het proces, maar de vraag of hij zich de privileges en kenmerken van een reguliere dokter toe-eigende. De aanklacht kwam dan ook van een dorpsarts uit het Henegouwse dorpje Herne, waar Boëns ook actief was. De arts vreesde vooral de aantrekkingskracht die Boëns’ methode uitoefende op de zieken, zoals hij uitlegde in een brief aan het parket. Indirect stipte de arts zo ook de interesse van zieken voor deze behandeling aan.⁷⁹

Zieken vonden Boëns via mond-aan-mondreclame of via de reclameblaadjes die hij verspreidde, zowel in het Nederlands als in het Frans. Hierbij is het opmerkelijk dat in de vertaling toch al een zekere nuance insloep. In het Frans werd gesproken van een *Hydro-magnétisme curatif ou application nouvelle de l'eau froide, des fluides magnétiques, du massage, des frictions au traitement des maladies chroniques, et même de celle réputées incurables*.⁸⁰ In het Nederlands werd dit een *Hydro-magnetische genezing of nieuwe toepassing van koud water, door magnetische vloeibaarheid, het vrijven der*

⁷⁶ ‘Jurisdiction criminelle – Cour d’appel de Bruxelles – Magnétisme – Art de guérir – exercice illégal’, *La Belgique Judiciaire – Gazette des tribunaux Belges et étrangers* (15 oktober 1848), 6e jaargang, 1381-1382.

⁷⁷ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, *Inventaire des dossiers du tribunal correctionnel de Bruxelles, première série*, nr 750: Déposition de témoin.

⁷⁸ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, *Inventaire des dossiers du tribunal correctionnel de Bruxelles, première série*, nr 750: Procès-verbal nr 9921.

⁷⁹ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, *Inventaire des dossiers du tribunal correctionnel de Bruxelles, première série*, nr 750: Brief van dokter L. Massart en dokter N. Van Cauwenberghe aan het parket, 13 augustus 1885.

⁸⁰ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, *Inventaire des dossiers du tribunal correctionnel de Bruxelles, première série*, nr 750: Reclameblaadje voor Institut Electro-Magnétique Curatif de Bruxelles – Avis Médical.

*lichaamsgedeelten ter behandeling der langdurige ziekten en zelfs degene ongeneesbaar geschat.*⁸¹ Weer speelde het fluidum de rol van onzichtbare schakel in het genezingsproces. Onzichtbaar werd fluidum het via het apparaat overgebracht en verspreid over het zieke lichaam. Het enige mogelijke zintuiglijke kenmerk ervan werd in het Nederlands omschreven als iets ‘vloeibaars’.

Het proces-Boëns leert ons twee dingen. Ten eerste hing de praktijk van het magnetisme sterk samen met de praktijk van het masseren.⁸² Ten tweede speelde Boëns slim in op de herkenning die het woord ‘magnetisme’, en dus diens geneeskrachtig werking opriep. Het ‘genezend magnetisme’ kon, naar eigen genoegen worden ingekleurd en passen in het kraam van iedere irreguliere genezer.

Genezers waren zich er echter niet altijd ten volle van bewust wat ze toepasten. Zo werd een zekere Drieske Nijpers, pseudoniem voor Andreas De Clerck, in 1852 vrijgesproken voor het illegaal uitoefenen van de geneeskunde. Voor het oog van de rechter verdedigde hij zijn werkwijze als volgt: *Ik bedien mij van geen enkel ander uiterlijk middel noch teken anders dan de eenvoudige aanraking van de zieke lichaamsdelen, tot het bekomen van de genezingen. Ik gebruik noch gebeden, noch geheimzinnige woorden om de lichtgelovigheid bij de mensen op te wekken. Ik schrijf geen enkel geneesmiddel voor en geef geen raad voor wat de levenswijze van de mensen aangaat. Ik bewerk de genezingen alleen door de aanraking met de blote hand en ik gebruik hoegenaamd geen stoffen waarmee ik de handen bestrijk.*⁸³

Werkzaam te Sint-Gilles-Waas trok hij van heide en verre zieken aan, die hij dan ‘neep’ of ‘wreef’ tot ze genezen waren. In de grootste kranten van het land werd quasi dagelijks bericht over de wonderdokter. Ook trok hij naar de grote steden om daar in herbergen consultatie te houden. In Brussel stond hij zo bekend als *André le pinceur*, ‘de elektriekman’. Omdat de grote volkstoeloop hinder veroorzaakte werd hij echter aangehouden en legde, aldus de *Gazette van Gent*, een verklaring voor zijn krachten af aan de commissaris: *Hij beweerde driemaal door de donder te zijn getroffen. Daardoor is zijn bloed beladen met een overvloedige hoeveelheid elektrische vloeistof, die groot genoeg is om die door aanraking te kunnen overzetten aan personen die hem naderen. Reumatiek is volgens hem een te grote vermindering in het evenwicht van de elektrische stof waarmee eenieder beladen is. De overstoting die hij door de aanraking bewerkt, herstelt onmiddellijk de zieke.*⁸⁴ Al deze elementen vertoonden veel gelijkenissen met de magnetische procedure. Drieske’s *electrische vloeistof* stemde sterk overeen met fluidum en het ‘nijpen’ of ‘wrijven’ met de magnetische passes. Vooral het idee dat een zekere kracht via aanraking een verstoord evenwicht terug kon herstellen, doet sterk denken aan de magnetische behandelingswijze.⁸⁵

Dit viel ook een zekere dokter Honsebrouck uit het naburige dorp Eksaarde op, die in enkele krantenartikelen de behandeling van Drieske linkte aan het magnetisme van Mesmer. Deze

⁸¹ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, *Inventaire des dossiers du tribunal correctionnel de Bruxelles, première série*, nr 750: Reclameblaadje voor Genezend Leersticht Elektro-magnetique van Brussel – Geneeskundig bericht.

⁸² Ook massage was een irreguliere praktijk. Zie K. VELLE, ‘Massage te Brussel (eind 19de eeuw-begin 20ste eeuw): Criminaliteit of beoefening van de geneeskunde?’, *De Brabantse Folklore en Geschiedenis*, 266(1990), 192-134.

⁸³ Vertaald en geciteerd uit *La Belgique Judiciaire* (1852), door P. DOFFIJN, *Kwakzalverij en onbevoegd uitoefenen van de geneeskunst: een historisch en een medico-legale benadering van de praktijken van Drieske Nijpers, uit Sint-Gillis-Waas (1826-1853)*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, 1990, 61.

⁸⁴ Geciteerd uit ‘Gazette van Gent’, 13 juni 1852, door DOFFIJN, *Kwakzalverij en onbevoegd uitoefenen van de geneeskunst*, 22.

⁸⁵ Ook de auteur van deze licentiaatsverhandeling trachtte na te gaan of Drieske Nijpers kan worden geclassificeerd als magnetiseur. Deze vergelijking lijkt me eerder anachronistisch, daar de vergelijking wordt gemaakt met elementen die het 20ste-eeuwse magnetisme bepaalden.

theorie werd volgens hem *nog door eenige geleerden betwist en door anderen met overtuiging gesteund*. Eveneens hekelde hij de Provinciale Medische Commissie van Gent, die sterk aanstuurde op de vervolging van Drieske, maar volgens Honebrouck enkel eigenbelang nastreefde. Dit illustreert nogmaals de verwoede pogingen van de arts om ‘zijn’ domein scherper af te grenzen en te ontdoen van concurrentie.

Maar Drieske zelf was helemaal niet bekend met de theorie of praktijken van Mesmer of de Puysegur. Noch de magnetiseur, noch de zieke was zich te alle tijde bewust van de ‘officiële’ voorgeschiedenis van het magnetisme. *In casu* kan Drieske dan ook niet de benaming van een ‘magnetiseur’ opgespeld krijgen. Van groter belang is de volksmassa die hij aantrok en de velen die geloofden in zijn geneeskundige krachten. Dit toont aan dat vooral de zichtbare, vulgariserende kenmerken van het magnetisme een wijdverspreide bekendheid genoten bij de zieken.

Het verhaal van Drieske Nijpers is ook interessant omdat het een lang *afterlife* kende, wat ons iets vertelt over de nieuwsgierigheid van de potentiële patiënten. Zijn naam was bekend in heel België en na zijn dood in 1853 doken er dan ook te pas en te onpas genezers op die zich presenteerden als de ‘erfgenaam van Drieske Nijpers’. Nabij Antwerpen, bijvoorbeeld, maakte enkele jaren later, in 1856, een zekere ‘Jefken den Stryker’ furore. In de krant werd hij omschreven als *eenen opvolger van nylen Driesken Nypers (...) Jefken den Stryker (...) door het stryken met zyne handen over zieke lidmaten, onder het prevelen van geheymzinnige woorden, beweert alle kwalen en pynen te kunnen genezen en teenemaal doen verdwynen. Naer wy vernemen, loopt er eene massa volks naer toe om gestreken te worden*.⁸⁶

Bijgevolg evolueerde de term ‘Drieske Nijpers’, ook wel ‘Drieske Nypers’ of ‘Dries de Nijper’, door de jaren heen tot een synoniem, gebruikt om kwakzalvers of wonderdokters aan te duiden. De alternatieve genezer die de Keizerin van Duitsland behandelde, kreeg de aanduiding *een soort van Driesken-den-Nijper* te zijn.⁸⁷ In 1901 werd *eenen kwakzalver* uit Antwerpen omschreven als *een nieuw Drieske de Nijper*.⁸⁸ In 1912 werd een zekere Baptiste van Lede ook nog als *een soort Driesken Nypers dezer eeuw* omschreven.⁸⁹ Zelfs in het spiritistische Luikse tijdschrift *Le Messenger* verscheen een artikel, *Les émules de Drieske de Nyper*, om de zaak van de magnetiseurs uit Braine-le-Château onder de loep te nemen.⁹⁰

De cases van Drieske Nijpers en Léopold Boëns geven enkele significante kenmerken weer. Ten eerste kende de zogenaamde *contre-institutionnalisation* van het magnetisme in België een groot improvisatiegehalte. Dit gold zowel voor de benaming ‘magnetisme’ als voor de magnetische behandeling zelf. Sommige genezers waren zich er niet altijd bewust van – of deden zich zo voor – het magnetisme toe te passen. Andere genezers poogden net via de woordherkenning zichzelf extra in de verf te zetten.

Voor de vulgariserende kenmerken waren gekend en werden toegepast. Zo speelde in beide gevallen de aanraking van iets quasi-magisch (het magnetische apparaat of de met van magnetische krachten doordrongen persoon) een grote rol. In die aanraking werd dan ‘iets’, wat we hier het ‘fluidum’ noemen, overgebracht op het zieke lichaam.

⁸⁶ ‘Pillekens’, *Den Denderbode* (2 maart 1856), 2.

⁸⁷ ‘Loopende nieuws’, *Het Land van Aelst* (11 mei 1884), 2.

⁸⁸ ‘Allerhande nieuws – Een nieuw Drieske de Nijper’, *Den Denderbode* (11 Augustus 1901), 2.

⁸⁹ ‘Allerhande nieuws’, *Den Denderbode* (17 maart 1912), 2.

⁹⁰ ‘Des émules de « Drieske de Nyper » et du zouave Jacob’, *Le Messenger* (15 november), 18e jaargang, 165.

Geografische verschillen of onbegrensd gebied?

Binnen de natiestaat België bloeide het magnetisme op de ene plek al beter dan op de andere. Geografisch gezien kwamen twee tweedelingen naar boven drijven: een verschil tussen stad en platteland en tussen Vlaanderen en Wallonië. Deze verschillen zijn zeker niet zaligmakend, maar hingen in zekere zin ook samen met de ‘vraag’ en ‘aanbod’ op de medische markt, alsook de reputatie die het magnetisme op een bepaalde plaats en tijd genoot.

Het percentage reguliere dokters was in de negentiende eeuw op het platteland betrekkelijk klein, waardoor zieken sneller geneigd waren om toevlucht te zoeken tot irreguliere geneeswijzen.⁹¹ Daarenboven verdween het geloof in magie, heksen of tovenaars niet in de negentiende eeuw.⁹² Een studie over heksenverhalen uit Aalst en haar landelijke omgeving toonde bijvoorbeeld een nog steeds sterk verankerd geloof in bovennatuurlijke krachten die meer kwaad dan goed konden berokkenen.⁹³ Daarbij werd soms wel het onderscheid gemaakt tussen hekserij als een typisch fenomeen van bijgeloof op het platteland en magnetiseurs als een stedelijk fenomeen.⁹⁴

De verschillen tussen Vlaanderen en Wallonië manifesteerden zich vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw, wanneer het magnetisme werd geïncorporeerd in het spiritisme.⁹⁵ Het overwegend katholieke Vlaanderen sloot zich af voor spiritistische getinte magnetisme, daar de katholieke leer de spiritistische filosofie vanwege haar ‘contact met de doden’ over de hele lijn afkeurde. In het industriële Wallonië, alsook in de grote steden zoals Brussel, Gent of Antwerpen waar enkele ‘sterke mannen’ het voortouw namen, zou magnetisme in een spiritistisch kader een grote bloei kennen.⁹⁶ De hoofdstad Brussel stond er wel om bekend ‘het magnetische hart van België te zijn’ in het eerste deel van de negentiende eeuw, een reputatie die zou blijven doorleven tot in de twintigste eeuw.⁹⁷

Een treffend voorbeeld van de scheiding die zich in de Vlaamse en Waalse perceptie aftekende, is hoe de bekende spiritistische genezer Antoine le Guérisseur uit Jemeppe-sur-Meuse werd geportretteerd in de Vlaamse pers: *Te Jemeppe-bij-Luik is een kwakzalver, een soort van “Driesken Nijpers” opgetreden, maar ’t is met verbetering. Driesken speelde enkelijk dokter; de kwakzalver van Jemeppe, zekere Antoon, stelt zich niet tevreden met zieken te genezen, maar hij is er profeet bij, en heeft eenen nieuwe godsdienst gesticht. (...) Als geneesheer zou hij wel kunnen terecht komen in het gevang of als profeet in het*

⁹¹ Over de geografische verspreiding van het reguliere aanbod, zie VELLE, *De nieuwe biechtvaders*, 91-97.

⁹² Voor het doorleven van ‘magische wereldbeelden’ na de verlichting, zie W. DE BLÉCOURT en O. DAVIES, *Beyond the Witch Trials – Witchcraft and magic in Enlightenment Europe*, Manchester en New York, 2004. Davies en De Blécourt hekelen ook het vastgeroeste idee dat ‘bijgeloof’, op zich al een pejoratief geladen term, steeds wordt voorgesteld als de antithese van moderniteit hoewel in de realiteit beiden naast elkaar bestonden. Zie W. DE BLÉCOURT en O. DAVIES, ‘Introduction’, W. DE BLÉCOURT en O. DAVIES red., *Beyond the Witch Trials – Witchcraft and magic in Enlightenment Europe*, Manchester en New York, 2004, 4. Zie tevens HANEGRAAFF, ‘How magic survived the disenchantment of the world’, 357-380.

⁹³ F. VAN IMPE, *Studie van de heksenverhalen in Aalst en omgeving (19de – 20ste eeuw) – Deel 1*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, Departement literatuurwetenschappen, 2002.

⁹⁴ LANDRESSE, *Un siècle de renouveau de l’occulte (1847-1940): Spiritisme, Théosophie et Antoinisme en Belgique*, 141-142 en VAN IMPE, *Studie van de heksenverhalen in Aalst en omgeving (19de – 20ste eeuw)*, 13.

⁹⁵ Hoe en waarom dit gebeurde wordt in het volgende hoofdstuk uitgebreid geanalyseerd.

⁹⁶ LANDRESSE, *Un siècle de renouveau de l’occulte (1847-1940): Spiritisme, Théosophie et Antoinisme en Belgique*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Université Libre de Bruxelles, Faculté de Philosophie et Lettres, 1998, 141-142.

⁹⁷ SEYSSENS, *Le Propagateur*, 14.

*zotbuis. (...) Och arme, het zal geen enkelen waren geloovige beetnemen!*⁹⁸ Wederom werd terug de vergelijking gemaakt met Drieske Nijpers, al keurde de katholieke pers het ‘profetische’ aspect dat samenhang met Antoine’s genezingen duidelijk af.

Hierbij horen wel enkele kanttekeningen. Dit betekent niet dat het magnetisme of gelijkaardige praktijken in Vlaanderen een stille dood stierven. In Vlaanderen bleef evengoed de vraag naar bovennatuurlijke genezingen bestaan, terugdenkend aan de *levenstaaibaarheid der veelsoortige volksbegrippen* die De Cock aanstipte. Eveneens mag het element van ‘evolutie’ niet worden vergeten. Het magnetisme dat leefde in het begin van de negentiende eeuw was een ander magnetisme dat in de tweede helft van de negentiende eeuw furore maakte, zoals de zaak-Schmidt aantoonde. Hoewel binnen één natiestaat dezelfde wetten golden inzake de uitoefening van de geneeskunde, bloeide er in België afhankelijk van tijdstip en plaats een ander magnetisme. Daar de context zeer sterk verschilde tussen stad en platteland, alsook tussen het rurale Vlaanderen en industriële Wallonië, verschilde ook de perceptie en graad van toepassing van het magnetisme.

Dit werd versterkt door het open karakter van het magnetisme, waardoor improvisatie in behandeling en benaming kon plaatsvinden. De bekendheid droeg bij aan de kennis van de ‘vulgariserende’ kenmerken, die we kunnen beschouwen als een ‘gemene deler’, daar het kenmerken waren die bekend waren, of aantrekking uitoefenden op de zieke persoon.

⁹⁸ ‘Allerhande nieuws’, *Den Denderbode* (2 juni 1910), 2. Voor de Franstalige pers over Antoine le Guérisseur, zie LANDRESSE, *Un siècle de renouveau de l’occulte (1847-1940): Spiritisme, Théosophie et Antoinisme en Belgique*, 130-137.

D. Hypnose als erfgenaam van het magnetisme in het fin-de-siècle

In de tweede helft van de negentiende eeuw ontstond echter nog een andere vorm van genezing waarin het psychische een grote rol speelde: hypnose. Het was de Schotse mijnarts James Braid, werkzaam te Manchester, die de term in 1843 introduceerde. Onder hypnose was de gehypnotiseerde overgeleverd aan de wil van de hypnotiseur, net zoals in de magnetische procedure. De Franse historica Nicole Edelman haalde in het themanummer *Savoirs occultes: du magnétisme à l'hypnose* aan dat het magnetisme en somnambulisme uit de eerste helft van de negentiende eeuw *se diviseront plus nettement entre croyances et savoirs, donnant naissance à la religion spirite d'une part, et par le canal des recherches sur l'hystérie et l'hypnose d'autre part, à la découverte d'un inconscient psychique.*⁹⁹ Het magnetisme vormde de voedingsbodem voor het spiritisme, dat in het volgende hoofdstuk aan bod komt, maar eveneens voor haar rationele erfgenaam hypnose.

Hypnose of Magnetisme? Een vreemde eend in de bijt

Het grootste verschil tussen het magnetisme en hypnose was dat het gebruik van het fluïdum werd verlaten bij hypnose. Fluïdum werd er vervangen door het begrip suggestie.¹⁰⁰ Hierbij werd afscheid genomen van het idee 'fluïdum' en de bijhorende hogere vermogens. Er ontstond een nieuwe opvatting over hoe de magnetische slaap werd opgeroepen en waarbij de hypnotiseur zelf een verhaal inplante bij de gehypnotiseerde. Het vertrouwen in dit verhaal ligt ergens heel anders dan bij het magnetisme en het wonderlijke aspect van het magnetisme werd hierbij verlaten.¹⁰¹

Over de definitie van hypnose, de werking en het gebruik ervan, ontstond in de jaren 1880-1890 een felle ideologische strijd tussen twee vooraanstaande Franse medische scholen. Langs de ene kant was er de School van Nancy, opgericht in 1884, waar de ideeën van Hippolyte Bernheim en Auguste Liébeault een hoge vlucht namen. Langs de andere kant was er de Parijse School van Salpêtrière, waar neuroloog Jean-Martin Charcot de scepter zwaaide. De school van Nancy focuste op hypnose als een genezende methode via suggestie en legde de nadruk op de psychologische effecten van hypnose. De school van Salpêtrière daarentegen zag de staat van hypnose eerder als een symptoom van ziekte, namelijk hysterie, en legde de nadruk op het fysische aspect ervan.¹⁰²

⁹⁹ N. EDELMAN, 'Introduction', *Revue d'histoire du XIXe siècle*, 38(2009), 15.

¹⁰⁰ Hierbij hoort wel de kanttekening dat niet deze omslag niet zonder slag of stoot kwam. Niet iedere hypnotiseur hing bijvoorbeeld het idee van suggestie aan. Voor een geschiedenis hoe hypnose bepaalde elementen overnam uit het magnetisme en de verschillende definities die hun opwachting maakten, zie GAULD, *A history of hypnotism*, 273-410.

¹⁰¹ SEYSSENS, *Le Propagateur*, 6. In de historiografie werden het magnetisme en somnambulisme maar al te vaak wat stiefmoederlijk behandeld en voorgesteld als de voorlopers van hypnose. Logisch, want waar het magnetisme langzaam wegdeemsterde, leefde hypnose nog steeds voort. Joost Vijsselaar beoogde echter dat deze houding afbreuk deed aan de specifieke geschiedenis van het magnetisme en somnambulisme zelf.

¹⁰² F. PAULUSSEN, *Hypnose: Kwakzalverij of Geneeskunde? De maatschappelijke toelaatbaarheid van hypnose in België (1880-1914)*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Geschiedenis, 2001, 16-17 en S. FERBER, 'Charcot's demons – Retrospective medicine and historical diagnosis in the writings of the Salpêtrière school', M. GIJSWIJT-HOFSTRA, H. MARLAND en H. DE WAARDT red., *Illness and Healing Alternatives in Western Europe. Studies in the Social History of Medicine*, New York, 1997, 120-140. De argumenten die de verschillende verdedigers van beide scholen opwierpen, zijn verwoord in GAULD, *A history of hypnotism*, 327-336.

De hernieuwde fascinatie voor het onderbewuste en de magnetische slaap van het reguliere medische apparaat hing samen met het culturele klimaat op het einde van de negentiende eeuw. Net zoals magnetisme door de mazen van het net van de verlichting was geglijpt, werd hypnose in de *fin-de-siècle* – cultuur gezien als een *revolt against rationalism*.¹⁰³ De verlichting en de ‘hoogdagen van de rede’, die mede aan de basis lagen van de afwijzing van irreguliere genezingen, resulteerden aanvankelijk in een positief idee van vooruitgang. Dit sloeg omstreeks het einde van de negentiende eeuw om en maakte plaats voor een pessimistische houding. Daarin bloeide ook verschillende degeneratietheorieën, waarin deels het succes van het hypnose lag besloten.¹⁰⁴ De demythologisering van de rede zorgde voor een hernieuwde fascinatie voor het ‘onredelijk’ gedrag van personen die zich in een magnetische slaap bevonden. Zo werd Frankrijk bijvoorbeeld op het einde van de negentiende eeuw overspoeld door een golf van criminele daden die werden gepleegd onder hypnose. De bekendste zaak is weliswaar die van de Française Gabrielle Bompard, beschuldigd van medeplichtigheid aan moord. Zij beweerde echter onder hypnose geweest te zijn en bijgevolg niet aansprakelijk voor haar daden. Ook in België ging de fascinatie voor hypnose, zowel bij het artsenkorps als bij de bevolking, niet onopgemerkt voorbij.

Vanuit het oogpunt van de zieke overlapt de gemeenschappelijke kenmerken van hypnose en magnetisme echter sterk. Ook werd de term ‘hypnose’ vaak als synoniem voor magnetisme gebruikt, of omgekeerd. In tegenstelling tot het magnetisme kon hypnose trouwens wel een plaatsje veroveren in het reguliere domein. Toch veroverde hypnose deze positie niet zonder slag of stoot. Tevens rees de vraag wie bevoegd was om hypnose toe te passen. De medische en gerechtelijke wereld in België bogen zich over deze problematiek, treffend weergegeven in de licentiaatsverhandeling van Femke Paulussen. Daarbij legde ze de focus op de discussies over de al niet vrije uitoefening van hypnose in België.¹⁰⁵

Hypnose in België – Furore rond 1892

Net zoals in Frankrijk ontvlamde ook in België in de late jaren 1880 de discussie over wat hypnose inhield en wie het mocht toepassen. Deze strijd werd uitgevochten in enkele vooraanstaande medische tijdschriften en draaide vooral rond de (vrije) uitoefening van hypnose. De stellingenoorlog tussen voor – en tegenstanders in België werd belichaamd door respectievelijk de Luikse filosoof en voorstander Joseph Delboeuf en diens Leuvense tegenstander Emile Masoin. Beide heren werden ook te pas en onpas opgetrommeld als experts in gerechtszaken tegen hypnotiseurs of magnetiseurs. Deze controversie leidde in 1892 tot de invoering van de wet die de publieke uitoefening van het hypnose verbood.¹⁰⁶ De wet kreeg ook de nodige kritiek te slikken. Zo schreef een zekere Léon Lobet een boekje waarin hij de monopoliepositie hekelde die de medische wereld trachtte in te nemen.¹⁰⁷

¹⁰³ Geciteerd door PAULUSSEN, *Hypnose: Kwakzalverij of Geneeskunde?*, 8.

¹⁰⁴ Idem.

¹⁰⁵ PAULUSSEN, *Hypnose: Kwakzalverij of Geneeskunde?*. Een ander werk rond hypnose in België, is van de hand van Karel Velle. Zie K. VELLE, ‘Geneesheren in de ban van hypnose (1880-1900)’, *Oostvlaamse Zanten*, 62(1990), 51-64.

¹⁰⁶ Idem, 160.

¹⁰⁷ L. LOBET, *L’hypnotisme en Belgique et le Projet du loi soumis aux Chambres Législatives*, Verviers, 1891.

De wet had een sterk preventief karakter omdat de argumentatie van de artsen eerder moreel en sociaal bewogen van aard was dan medisch-wetenschappelijk onderbouwd. Bijgevolg bleek de wet moeilijk in de praktijk om te zetten. Beklaagden beweerden voor de rechtbank steeds dat ze de somnambulistische toestand slechts simuleerden. Daar ‘de staat van hypnose’ in België nooit duidelijk wetenschappelijk was afgebakend, kon ze ook niet in een rechtlijnige wet worden gegoten, waardoor deze in praktijk dode letter bleef.¹⁰⁸ Opmerkelijk is wel dat in vele tijdschriftartikels, evenals in het boekje van Léon Lobet, de benaming ‘magnetisme’ opdook in plaats van ‘hypnose’. Ook Masoin sprak bijvoorbeeld over *Des dangers du magnétisme animal au point de vue de la morale et de la santé* in het *Bulletin de l'Académie Royale de Médecine*.¹⁰⁹ Dit illustreert de ambigue grens tussen de begrippen ‘hypnose’ en ‘magnetisme’, ook op academisch niveau.¹¹⁰

Hypnose kende niet enkel een reputatie als helende therapie, maar ook als entertainmentshow waarbij personen uit het publiek gehypnotiseerd werden. Het was dan ook tegen deze praktijken dat de artsen het sterkst fulmineerden. Volgens hen school er immers een publiek gevaar in de hypnoseshows waarin amateur-hypnotiseurs mensen op scène hypnotiseerden. Het publiek van haar kant was verrukt van de quasi-bovennatuurlijke krachten van de hypnotiseur. Deze spektakelcultuur rond – al dan niet occulte – wetenschappen was zeer populair gedurende de negentiende eeuw, waarbij de nadruk op de mysterieuze, donkere kant van de wetenschap lag.¹¹¹

Zo trok de befaamde Luikse hypnotiseur – of magnetiseur¹¹² – Donato (artiestennaam van Alfred d'Hondt) volle zalen met zijn hypnose-shows, waarbij hij medewerkers hypnotiseerde en bijvoorbeeld in een cataleptische toestand bracht. Hierin speelde een duidelijk visuele draagkracht mee, onder het motto ‘zien is geloven’. Hoewel Donato zijn bekendheid had te danken aan deze shows, was hij in eerste instantie ook een adept van het magnetisme. Reeds in de jaren 1870 en 1880 doorkruiste hij Europa, al legde hij toen nog de focus op genezingen en was er geen sprake van ‘hypnose’. Zo verwoordde hij in 1878: *Et ainsi de suite pour tous les malades qui se présenteront et que je m'engage à soigner toujours gratuitement, trop heureux de pouvoir être utile à mon prochain – Donato*.¹¹³ Eveneens verleende Donato, soms onder het pseudoniem Brutus, zijn medewerking aan het spiritistische tijdschrift *Le Messenger* uit zijn geboortestad Luik, waar hij vaak artikelen publiceerde over het magnetisme en de geneeskrachtige werking ervan.

¹⁰⁸ PAULUSSEN, *Hypnose: Kwakzalverij of Geneeskunde?*, 133-156. Paulussen onderzocht de zaak van de hypnotiseurs-genezers van Braine-le-Château en van Donato (artiestennaam van de Luikenaar Alfred d'Hondt).

¹⁰⁹ E. MASOIN, ‘Des dangers du magnétisme animal au point de vue de la morale et de la santé. Discours prononcé devant l'Académie royale de médecine dans la séance du 24 novembre 1888’, *Bulletin de l'Académie Royale de Médecine*, 4e série, tome II, 7-8. Geciteerd in PAULUSSEN, *Hypnose: Kwakzalverij of Geneeskunde*.

¹¹⁰ Paulussen merkte daarbij ook nog op dat in het Belgische hypnosedebat zowel de theorieën van Nancy én Salpêtrière in rekening brachten, hoewel beide scholen toch verschillende criteria hanteerden om hypnose te definiëren. Zie PAULUSSEN, *Hypnose: Kwakzalverij of Geneeskunde?*, 137.

¹¹¹ S. LACHAPELLE, ‘Science on stage: Amusing physics and scientific wonder at the nineteenth-century French Theatre’, *History of Science*, 47(2009), 297-315.

¹¹² De ambiguïteit blijkt eveneens in de omschrijving van zijn beroep in verschillende gerechtszaken die tegen hem werden aangespannen: de ene keer werd hij als hypnotiseur bestempeld, de andere keer als leraar in magnetisme, soms ook als letterkundige. Zie PAULUSSEN, *Hypnose: Kwakzalverij of Geneeskunde?*, 145.

¹¹³ ‘M. Donato’, *Le Messenger* (15 november 1878), 7^e jaargang, 61.

In een andere ruchtbare zaak, die van de hypnotiseurs-genezers van Braine-le-Château, stond wel het medische aspect van hypnose centraal. Kruidenier Sylvain Vandevoy opende een kabinet waarin hij, onder hypnose gebracht door zijn schoonbroer François Detrez, medische diagnoses stelde. De link met het toepassen van het magnetisme is duidelijk. Van belang is dat Vandevoy – toen zijn helderziendheid door de mannen van de wetenschap werd onderzocht – werd verweten dat hij slechts op de hoogte was van de vulgariserende kenmerken van hypnose, zoals ongevoelig zijn voor prikkels onder de magnetische slaap, en dat hij deze enkel nabootste.¹¹⁴ Er tekende zich dus een duidelijke scheiding af tussen hoe hypnose door de reguliere wetenschap werd bestudeerd én de toepassing ervan door sujetten die zich duidelijk beriepen op de reeds ingeburgerde gepopulariseerde kennis van het magnetisme en somnambulisme.

Maar ook volbloed magnetiseurs waren zich bewust van de potentiële aanvaarding van hypnose en de toenemende ruchtbaarheid, waardoor zij zich evengoed de titel ‘hypnotiseur’ toe-eigenden. Bijgevolg ontstonden er verschillende invullingen, schuivende definities en vermengingen van de termen naast en door elkaar. Hypnose *an sich* staat dan ook niet centraal in dit verhaal. Irreguliere genezers en zieken stonden immers ver af van de wetenschappelijke debatten rond hypnose. Ik gebruik pas de term hypnose als de genezer of zieke zelf deze term hanteerde, en ga uit van de definitie wat hij of zij daar zelf onder verstond. Tevens mag de term niet zomaar genegeerd worden. Daar hypnose zeker furore veroorzaakte rond 1892 in de publieke ruimte, dook de term meermaals op in relatie tot irreguliere magnetische genezingen.

¹¹⁴ PAULUSSEN, *Hypnose: Kwakzalverij of Geneeskunde?*, 134-137.

E. De zieke en diens magische wereldbeeld

*Si vous voulez endormir un individu, vous lui transmettez du fluide; le rendre insensible, vous lui donnez du fluide; surexciter sa sensibilité, ce sera encore du fluide, et toujours du fluide.*¹¹⁵ Het fluïdum, al enkele keren vermeld, vormt de spil van dit verhaal in de vraag *waarom* zieken zich aangetrokken voelden tot het magnetisme. De onzichtbare vloeibare stof die de schakel was tussen het zichtbare en onzichtbare, stond centraal in het genezingsproces. De Nederlandse parapsycholoog George Zorab haalde in de jaren vijftig al aan dat hypnose ontstaan was van het magische aspect van de genezing, het fluïdum, en daarin verschilde van het magnetisme, hoewel de fysische, uiterlijk zichtbare kenmerken dezelfde bleven.¹¹⁶

Magnetische of magische aantrekkingskracht? Het ongrijpbare fluïdum

Samenvallend met een culturele benadering van ziekte en gezondheid speelde het magische element net een zeer grote rol. In de zeventiende eeuw geraakte bijvoorbeeld medische astrologie of iatromathematica bij reguliere genezers in onbruik, wat niet inhield dat *het geloof* van de zieke in het belang van de astrologie zomaar verdween. Bijgevolg ontstond er een markt voor irreguliere genezers die bereid waren de iatromathematica serieus te blijven nemen.¹¹⁷

Dit toont aan hoe een geneeskundig concept, dat op een bepaald moment zijn reguliere status verloor, een nieuw leven kon beginnen als irreguliere geneeswijze, wat ook het geval was met het magnetisme. In tegenstelling tot de medische astrologie kon het magnetisme zich niet beroepen op een lange staat van dienst – de appreciatie van de reguliere wereld was zoals gezegd slechts kortstondig. Daarom speelde het ‘magische’ element in het magnetisme volgens historicus Hans de Waardt net zo een grote rol in het aanhoudende succes. De grondleggers van het magnetisme en hun navolgers beweerden weliswaar dat het ging om het toepassen van iets natuurlijk, maar de aantrekkingskracht voor vele zieken lag net in de suggestie dat hier krachten werden geraadpleegd die niet tot het domein van de natuur behoorden. De trance van de somnambule en de magnetische passes droegen een sterke ‘magische’ betekenis uit, als ‘handelingen die erop zijn gericht de realisering van een bepaald doel te bevorderen met inschakeling van een andere realiteit dan het empirisch waarneembare’. Daarom zal deze techniek vooral geappelleerd hebben aan personen met een magisch wereldbeeld.¹¹⁸

De aantrekkingskracht die dit magische wereldbeeld op zieken uitoefende, stemde dus niet overeen met de aspiraties van de magnetiseurs zelf. Zij droomden immers van een opname in de reguliere, verlichte wetenschap en dit verlangen voerde de boventoon in hun eigen discours: *Le magnétisme vital ne pouvait recevoir le cachet de la certitude et de la vérité que par les découvertes de la science moderne. (...) De nos jours, les médecins instruits, les savants dans toutes les branches des sciences naturelles reconnaissent l'action magnétique vitale comme démontrée. L'expérience a parlé; les faits (...) sont brutalement concluants.*¹¹⁹ Deze wens naar erkenning kwam vooral naar voren in de literatuur die magnetiseurs

¹¹⁵ A. S. MORIN, *Du magnétisme et des sciences occultes*, Parijs en New York, 1860, 208.

¹¹⁶ G. ZORAB, *Magnetiseurs en wondergenezers*, Leiden, 1952, 54.

¹¹⁷ H. DE WAARDT, ‘Het taaie voortleven der demonen – De onttovering van de geneeskunde als impuls voor irreguliere geneeswijzen’, A. KLUVELD e.a. red., *Genezen – Opstellen bij het afscheid van Marijke Gijswijt-Hofstra*, Amsterdam, 2005, 143-145.

¹¹⁸ DE WAARDT, ‘Het taaie voortleven der demonen’, 143-145.

¹¹⁹ V. DUDART, *La pile magnétique et son application au traitement des maladies*, Parijs en Brussel, 1874, 3.

zelf nalieten: een onafgebroken pleidooi om deel uit te maken verlichte wetenschap. Bijgevolg werden ze ook liefst niet geassocieerd met ‘ouderwetse’ termen zoals ‘magie’ of ‘bijgeloof’. Daarom zal vooral het mantra ‘fluidum als een natuurlijke kracht’, en niet als bovennatuurlijke kracht, overheersen.

Toch bleef de aard van het fluidum een ambigue gegeven – zeker voor de zieke. Was die aard nu natuurlijk, of eerder bovennatuurlijk? Eveneens was er literatuur in de omloop zoals *Les mystères de la magie ou les secrets du magnétisme* of *Magie magnétique*.¹²⁰ In de benaming ‘magie magnetique’ of ‘science magnetique’ zit zowel een inherente spanning ingebakken als het besef dat beiden niet *per se* als tegengestelden fungeerden. Het verschil zat in de perceptie van de woorden. ‘Magie’ werd geassocieerd met donker, oud en bovennatuurlijk en ‘wetenschap’ met licht, vooruitgang en positivisme. Toch was de grens poreus, daar het magnetisme beroep deed op beide associaties.

Voor de zieke zelf paste het magnetisme echter in een wereldbeeld waarin nog andere mogelijkheden tot genezing met bovennatuurlijke of magische trekjes bestonden. Zo waren ook miraculeuze genezingen in de negentiende eeuw schering en inslag. Zeker Onze-Lieve-Vrouw van Lourdes kende een grote populariteit, zoals de miraculeuze genezing van Pieter de Ruddere’s beenbreuk te Oostakker aantoonde.¹²¹ Tot ver in de twintigste eeuw werd er beroep gedaan op een rits heiligen om lichamelijke kwaaltjes te bezweren, of andere manieren die we nu als ‘niet rationeel’ beschouwen.¹²² Vanuit het oogpunt van de zieken die vaak geen kennis hadden van de oratorisch getinte literatuur van magnetiseurs, overheerste het semi-magische aspect dat in het fluidum lag besloten, of de oorzaak nu iets natuurlijks of bovennatuurlijks was.

Magie en performance in de negentiende eeuw – Een veranderende wereld

Dit magische wereldbeeld kon perfect aansluiten bij de ontluikende wetenschappen, aldus historica Sophie Lachapelle. In het negentiende-eeuwse theater bijvoorbeeld, poogden zogenaamde ‘professoren van de abstracte wetenschap’ de grenzen tussen wetenschap en magie niet te scheiden, maar hen net, in kader van hun ‘performance’, in elkaar laten overvloeien: *By the second half of the nineteenth century, scientific learning and technological developments were being moulded and incorporated into the world of conjuring where they were given an aura of mystery and wonder for the amusement of the crowd. At the hands of magicians, the popularization of science was entering the magic shows.*¹²³ Daarmee beoogde Lachapelle dat het negentiende-eeuwse publiek, in tegenstelling tot wat gangbaar is onder historici, nog steeds vatbaar was voor een zekere *sense of wonder* en dat concepten zoals ‘wetenschap’ en ‘magie’ nog steeds voor hen inwisselbaar waren.¹²⁴ Zo werd de hierboven

¹²⁰ L.A., CAHAGNET, *Magie magnétique ou traité historique et pratique de Fascinations, miroirs cabalistiques, apports, suspensions, pactes, talismans, charme des vents, convulsions, possessions, envoûtements, sortilèges, magie de la parole, correspondance dynamique, nécromancie, etc.*, Parijs, 1854., en A. Séguin, *Les mystères de la magie ou les secrets du magnétisme*, 2e ed., Parijs, 1853.

¹²¹ S. K. KAUFMAN, *Consuming Visions – Mass Culture and the Lourdes Shrine*, Chicago, 2005, 182-183.

¹²² Artsen zagen bij hun patiënten tot ver in de twintigste eeuw allerlei semi-magische behandelingswijzen opduiken. Zie P. VANDEKERCKHOVE, *Meneer Dokter – Verhalen over leven en dood, lijf en lust 1937-1964*, Roeselare, 2006, 45-52.

¹²³ LACHAPELLE, ‘Science on stage’, 297. Nicole Edelman wees ook reeds op het spektakel-gehalte dat gepaard ging met de optredens van somnambules. Zie EDELMAN, *Voyantes, guérisseuses et visionnaires*, 51-54.

¹²⁴ LACHAPELLE, ‘Science on stage’, 297.

beschreven inherente tegenstelling tussen ‘magie magnetique’ en ‘science magnetique’ opgeheven, althans vanuit het standpunt van de zieke. In zijn of haar wereldbeeld kon het wetenschappelijke immers voor magisch doorgaan.

Hierin schuilt ook de overredingskracht van het sterke performatieve gehalte van de magnetische behandeling. Net zoals de *performance* op de theaterplanken van illustere wetenschappen volgde de *performance* van het genezen een vast parcours, waarop geïmproviseerd kon worden. Reeds bij de seances die Mesmer hield, viel een zeker patroon te ontwarren, waarbij iedere speler wist wat er van hem of haar werd verwacht.¹²⁵ In de toepassing van de magnetische behandeling (de passes uitvoeren, in crisis of magnetische slaap vallen, ...) viel een vast scenario te ontrafelen, dat, zoals de cases van Boëns, Drieske Nijpers en Schmidt aantoonde, openstond voor verregaande improvisatie.

De *performance* van genezing kende ook een ruimtelijke dimensie. Vaak werd deze – in tegenstelling tot de entertainende wetenschap of hypnose-shows – in de intimiteit van de huiskamer uitgevoerd. De veilige omgeving van de huiskamer vormde het decor waarin de magnetische behandeling plaatsvond. Zo werd de magnetische behandeling ook letterlijk buiten de publieke ruimte geplaatst – veilig in de private ruimte benadrukte ze de intieme band tussen genezer en zieke en bedeede ze de zieke een groter aandeel in de behandeling toe.¹²⁶

Op de grens – Magnetiseur Victor Dudart

Zoals de patiënten van Schmidt zich geroepen voelden om hun genezer in de publieke ruimte te verdedigen, zo trachtte de Brusselaar Victor Dudart zich eveneens als verdediger van het magnetisme op te werpen én de kennis en werking ervan te vulgariseren: *C'est aux magnétiseurs, qui ont lutté et souffert pour le triomphe de cette éclatante vérité, qu'incombe le devoir de la vulgariser.*¹²⁷ Met zijn publicaties *La pile magnétique et son application au traitement des maladies* (1874) en *Qu'est-ce que le magnétisme curatif et comment peut-il guérir les maladies* (1892), poogde hij het magnetisme te vertalen naar een breed publiek.

Te Brussel hield hij op het einde van de negentiende eeuw een *dispensaire de magnétisme curatif* open. In dit kleine ‘ziekenhuis’ waren magnetische behandelingen mogelijk. Toch hield dit publieke ook iets privaat in. Het waren immers kleine eilandjes waar het magnetisme vrijelijk kon worden beoefend. Het waren als het ware vrijplaatsen voor mensen, zowel genezers als zieken, die geloofden in het magnetisme. Deze kleine ‘eilandjes van geloof’ komen sterk overeen met de spiritistische kringen, die zich eveneens op de poreuze grens van *in*, en tegelijkertijd ook *buiten* de samenleving bevonden.

In dit publieke en private onderscheid zit ook nog een diepere dimensie inzake de rol van de zieke. Net zoals Boëns, en hoogstwaarschijnlijk vele anderen, ronselde Dudart zijn patiënten via advertenties.¹²⁸ Zo plaatste hij in 1868 een advertentie in de liberale krant *L'Etoile Belge*: *MAGNETISME – Traitement des maladies nerveuses. Victor Dudart, docteur-magnétiseur, rue Rogier, 177,*

¹²⁵ WINTER, *Mesmerized*. Het hele boek is opgebouwd aan de hand van het verloop van een magnetische seance.

¹²⁶ SEYSSSENS, *Le Propagateur*, 56-57, 83.

¹²⁷ V. DUDART, *Qu'est-ce que le magnétisme curatif et comment peut-il guérir les maladies*, Brussel, 1892, 3.

¹²⁸ Over de rol van annocekes en reclame, zie W. DE BLÉCOURT, ‘Sequah in Amsterdam’ – over de invloed van reclame op de medische markt’, *Focaal. Tijdschrift voor Antropologie*, 21 (1993), 131-172 en MEIJMAN, en SNELDERS, *De mondige patiënt*, 34.

*près de la rue des Palais.*¹²⁹ Zijn behandelingen kenden klaarblijkelijk succes, want acht jaar later was hij in staat om zijn *dispensaire* te openen: *M. le docteur Dudart nous prie d'informer nos lecteurs qu'il a fondé à Bruxelles, rue Vijquin, n° 11, (Schaerbeek) un dispensaire de magnétisme vital dont le succès est complet.*¹³⁰ Dit bericht verscheen in het Luikse spiritistische tijdschrift *Le Messenger*. Dudart richtte zich dus specifiek op een bepaalde groep in de maatschappij die vanwege haar overtuiging ontvankelijk was voor het magnetisme: de spiritisten. Ook in de latere jaren – de laatste vermelding van Dudart in *Le Messenger* die ik terugvond dateerde van 1896 – dook hij meermaals op in het tijdschrift.

De zieke werd niet enkel aangeraden om zich te laten behandelen door een magnetiseur, maar eveneens om zelf het helft in handen te nemen. In 1892 maakte *Le Messenger* reclame voor een boekje van Dudart, getiteld *Manuel de Thérapie Magnétique*. Het werk werd bestempeld als een betrouwbare gids voor *les personnes étrangères à la science y trouveront un enseignement indispensable qui les mettra à même de soulager et guérir.*¹³¹ Er werd dus niet enkel reclame gemaakt voor magnetiseurs, maar ook de uitoefening van magnetisme door leken zelf werd aangemoedigd. Zieken moesten niet noodzakelijk op de hoogte te zijn van de formele achtergrond van het magnetisme. Ze kregen een praktisch doe-het-zelf boekje aangereikt, om hun magisch getinte geloof om te zetten in praktijk waarmee ze zelf thuis, in hun eigen private ruimte, aan de slag konden gaan. De publicatie van dit werk valt weliswaar ook te kaderen binnen de – ook in de publieke ruimte – uitgevochten strijd om de autoriteit van de uitoefening van het magnetisme.

Dudarts verhaal bevond zich dus op verschillende grenzen. Allereerst de poreuze grens tussen het publieke en het private, waar de magnetische behandeling door haar aard altijd private trekjes vertoonde. Ook toonde ze de poreuze grens van de zieke aan. Waar de reguliere geneeskunde rudimentair de autoriteit van de genezing bij de arts legde als actieve actor en zieke als passieve ontvanger, konden in de magnetische behandeling deze rollen in elkaar overvloeien en kon de zieke een groter aandeel in de genezing uitoefenen, of zelf volledig overnemen.

Tenslotte illustreert Dudarts appel aan spiritistisch cliënteel een fascinatie en magisch wereldbeeld dat hardnekkig de kop bleef opsteken. Een snel veranderende wereld waarin *a much larger part of the population has become increasingly suspicious of science, technology and the medical profession, and increasingly attracted to alternative forms of spirituality and medicine.*¹³² Een wereldbeeld dat heel wat vloeibaarder was dan het contrastidee dat de verlichte wetenschappen uitdroeg en Lachapelle verwoordde als *moving science closer to the realm of the perceived magical and occult*. Als het op eens mogelijk werd om over lange afstanden te communiceren via de telefoon of telegraaf, waarom dan ook geen communicatie met de doden?¹³³ Dit was het mantra van de spiritisten, en zij zouden dan ook het magnetisme met veel plezier incorporeren in de tweede helft van de negentiende eeuw.

¹²⁹ *L'Etoile Belge* (22 oktober 1868), 4.

¹³⁰ 'Nouvelles', *Le Messenger* (15 mei 1876), 4^e jaargang, 176.

¹³¹ 'Nouvelles', *Le Messenger* (15 oktober 1892), 21^e jaargang, 63.

¹³² RAMSEY, 'Magical healing, witchcraft and elite discourse in eighteenth- and nineteenth – century France', 30.

¹³³ LACHAPELLE, 'Science on stage', 298.

Believe, Rosabelle, believe!

– Harry Houdini's geest tijdens een spiritistische seance tegen zijn vrouw Rosabelle.

DEEL 2 – HERBRONNING VAN HET MAGNETISME IN HET SPIRITISME

*Le magnétisme a préparé les voies au Spiritisme, et les rapides progrès de cette dernière doctrine sont incontestablement dus à la vulgarisation des idées sur la première.*¹³⁴ Op het einde van de negentiende eeuw kreeg het magnetisme een tweede adem in het spiritisme. Deze beweging, getypeerd door haar contact met de doden, ontsproot aan het brein van de Fransman Allan Kardec (1803-1869) en kende een groot succes tijdens het *fin-de-siècle*. Het spiritisme projecteerde haar wortels in het magnetisme. Deze symbiose kende voor beide stromingen voordelen. Het magnetisme als geneesmethode trad weer op de voorgrond in spiritistische kringen en het spiritisme zag zich gezegend met een waardige voorouder met lange staat van dienst. Spiritisten zouden het dan ook niet nalaten om het magnetisme als dé geneeskrachtige methode te propageren.

Daarvoor hadden spiritisten, bewust of onbewust, enkele goede redenen. Ouderdom werd aangehaald als bewijs dat er waarheid in de magnetische methode – en in haar verlengde – spiritistische filosofie schuilde. Eveneens speelde het idee van ‘zichtbaar worden’ sterk mee: spiritisten poogden aan de hand van de oprukkende positivistische wetenschap zoveel mogelijk op empirisch onderzoek gestaafd bewijsmateriaal te verzamelen. Hun grootste streven was het onzichtbare zichtbaar te maken. Dit uitte zich in een niet te stuiten drang om de geesten die ze poogden op te roepen, op alle mogelijke manieren visueel te materialiseren. Dit varieerde van wazige geestenfoto’s of schrijvende mediums die de boodschappen van geesten neerkrabbelden tot – het culminatiepunt – letterlijke materialisaties van geesten in tastbare materie. Hun ultieme doel was de onzichtbare geest zichtbaar in de ruimte te maken, eveneens onder het credo ‘zien is geloven’ dat ook overheerste in de positieve wetenschappen.

Het fluïdum fungeerde als gemene deler op het kruispunt van magnetisme en spiritisme. De kracht van het fluïdum in beide bewegingen was immers een onzichtbare stof die zichtbare veranderingen teweegbracht en zo bewijs aandroeg. Werd de zieke immers niet beter of verdween een zichtbare kwaal niet wanneer hij met het fluïdum werd behandeld? Het fluïdum bleek hét aantrekkingsmiddel bij uitstek te zijn om zieken te lokken en te overtuigen van de spiritistische waarheid.

¹³⁴ ‘Magnétisme et Spiritisme’, *Le Messager* (15 augustus 1872), 1e jaargang, 28-29.

A. Spiritisme – één woord, zoveel ladingen

What's in a name? Spiritisme en spiritualisme

Hydesville, staat New York, 1848. De zusjes Fox werden thuis opgeschrikt door raadselachtige klopgeluiden, waarin ze een zekere codetaal ontwaarden en zo in contact traden met de geest van de vermoorde, voormalige bewoner. Uit dit zonderlinge gebeuren werd het moderne spiritisme geboren. Ruwweg gesteld is het voornaamste uitgangspunt dat de levenden via mediums de mogelijkheid hebben om in contact te treden met de geesten van overledenen. De eerste jaren speelden dode voorwerpen een grote rol als 'medium' – de zogenaamde 'dansende tafels' die klopgeluiden medieerden. Gaandeweg kwam deze taak op de schouders van menselijke mediums te liggen, die het contactpunt vormden tussen de levenden en de doden. Tijdens seances schipperden mediums, omringd door een gefascineerd publiek, tussen de levenden en het dodenrijk. Daarbij droegen ze boodschappen over van de ene naar de andere kant van de grens tussen leven en dood. De meest 'begaafden' onder hen produceerden een veelvoud aan mentale en fysische fenomenen, zoals helderziendheid of materialisaties van geesten.¹³⁵

Het gebeuren ten huize Fox bleef niet zonder navolging. In heel de Verenigde Staten traden geesten te pas en te onpas in contact met de levenden. Verscheidene mediums, de ene al wat talentvoller dan de andere, stelden hun gaves graag ten dienste van diegenen die poogden contact te leggen met de doden. Terwijl de Verenigde Staten onder de voet werd gelopen, stak de beweging – in de bagage van rondreizende mediums – de grote plas over naar het oude continent. Daar begonnen 'de tafels te dansen' omstreeks 1853 en veroorzaakten, vooral in Frankrijk, een ware hype. In 1854 waren de tafels echter alweer uitgedanst en maakten ze plaats voor menselijke mediums. Zo kreeg ook het spiritisme vaste voet in Europa en verspreidde het zich in sneltempo over het continent.¹³⁶

De hierboven geschetste geschiedenis van het spiritisme is de meest gangbare en valt vooral terug te vinden in de Angelsaksische literatuur: een fenomeen dat ontstond in de Verenigde Staten, om daarna pas over te waaien naar Europa. De Franse historica Nicole Edelman betreurde echter dat in dit verhaal de erfenis van het magnetisme en somnambulisme te veel over het hoofd werd gezien en stelde dat het spiritisme in Europa zich vooral entte op reeds gekende praktijken van het magnetisme en somnambulisme, wat ook mijn uitgangspunt is.¹³⁷ De Angelsaksische variant werd eerder aangeduid met de term 'spiritualisme'. Ook tijdgenoten waren zich bewust van het verschil. Tot 1857 beschouwde men de fenomenen als een importproduct uit de Verenigde Staten en sprak men in Europa van *spiritualisme américain*, *spiritualisme moderne* of *phénomènes des tables*.¹³⁸ De grondlegger van het spiritisme in Europa, dat was gestoeld op oude gekende gebruiken van het magnetisme en somnambulisme, was de Fransman Allan Kardec.¹³⁹

¹³⁵ S. LACHAPELLE, *Investigating the Supernatural – From Spiritism and Occultism to Psychical Research and Metapsychics in France, 1853-1931*, Baltimore, 2011, 7-14.

¹³⁶ LACHAPELLE, *Investigating the Supernatural*, 7-14.

¹³⁷ EDELMAN, *Voyantes, guérisseuses et visionnaires*, 77.

¹³⁸ G. CUCHET, 'Le retour des esprits, ou la naissance du spiritisme sous le Second Empire', *Revue d'histoire moderne et contemporaine* (1954-), 54(2007), 75.

¹³⁹ In de rest van mijn betoog hanteer ik de term 'spiritisme' wanneer ik doel op het 'Kardeciaanse spiritisme'.

Het wijdverspreide magnetisme op het Europese vasteland bood allerlei handvaten aan waarin het spiritisme zich kon vasthaken. De eerste die potentieel zag in deze vruchtbare symbiose én deze ambitie kon vertalen naar een bredere beweging, was de Fransman Hypolite Léon Rivail (1804-1869) – beter bekend onder zijn druïdenaam Allan Kardec. Hij had reeds persoonlijke ervaringen met het magnetisme en somnambulisme. Hij woonde meermaals magnetische seances bij en was bekend met het gegeven dat somnambules in magnetische trance vaak in contact traden met de doden.¹⁴⁰ Deze ervaringen vormden de praktische basis voor zijn spiritistische leer.¹⁴¹ Daarnaast ontleende hij ook inhoudelijk ideeën aan het magnetisme: een opdeling tussen lichaam en geest (of ziel), verbonden door het fluïdum. Het *corps fluidique* werd in het spiritisme herdoopt tot de *périsprit*.¹⁴² Het is dan ook niet verbazingwekkend dat in de prille jaren van het spiritisme de eerste spiritisten magnetiseurs waren en de eerste mediums er al een carrière hadden opzitten als somnambules.¹⁴³

Naast het magnetisme vormden ook de religieuze bespiegelingen van onder meer katholiek filosoof Jean Reynaud een voedingsbodem voor Kardec's spiritisme. Kardec selecteerde vooral religieuze aspecten die een sterke nadruk op het hiernamaals en het bestaan van reïncarnatie legden. Dezen sloten naadloos aan bij het centrale uitgangspunt van het spiritisme, namelijk dat contact met de geesten van overledenen mogelijk was. Een belangrijke factor in het succesrecept van het spiritisme – en tevens het grootste verschil met het Angelsaksische spiritualisme – is de religieuze component die overheerste in Kardec's versie. Kardec speelde in op een cultuur waar de angst voor de dood vele harten beroerden, sterk ingebed in een van het katholicisme doordrenkte maatschappij. In zijn spiritisme zat immers een sterk element van troost verweven: de dood was geen eindpunt meer. Dit idee droeg sterk bij aan het grote succes van het spiritisme: de omgang met het beangstigende idee 'dood' werd immers draagbaar.¹⁴⁴ Uit deze combinatie van inhoudelijke ideeën uit het magnetisme en de religieuze theorieën, gekruid met de praktische hulpmiddelen – de uit de Verenigde Staten overgewaaide dansende tafels en de in Europa gewortelde praktijken van het magnetisme –, distilleerde Kardec zijn spiritisme.¹⁴⁵

Het was het begin van een waar succesverhaal dat zich als een lopend vuurtje over Frankrijk en de rest van Europa verspreidde. Burgerlijke milieus, vooral in steden, en de lagere middenklassen waren kweekvijvers van spiritisten. Tijdens grafredes werd indirect – bij de

¹⁴⁰ EDELMAN, *Voyantes, guérisseuses et visionnaires*, 59.

¹⁴¹ CUCHET, 'Le retour des esprits', 76-77.

¹⁴² Over het belang van de 'périsprit', in de woorden van Nicole Edelman: *Fantômes, ectoplasmes, empreintes dans de l'argile fraîche visent à prouver l'existence physique de ces corps. Pour ce faire, le concept de "périsprit" est central. Si la nature de l'âme est inconnue, il existe en revanche, pour les spirites, un "corps fluidique" qui l'entourne après la mort et qui en fait un être distinct et individualisé. L'âme ainsi revêtue de cette enveloppe est visible parce que ce "périsprit" est matériel. Le périsprit permet à la fois la "sortie de corps" pour les vivants et la matérialisation des esprits après la mort, c'est-à-dire la capacité des esprits à se faire voir.* Zie N. EDELMAN, 'L'invisible (1870-1890): une inscription somatique', *Ethnologie française*, 33(2003), 595.

¹⁴³ CUCHET, 'Le retour des esprits', 81, LACHAPPELLE, *Investigating the Supernatural*, 13-14 en N. EDELMAN, 'Spiritisme et politique', *Revue d'histoire du XIXe siècle*, 28(2004), 150.

¹⁴⁴ G. CUCHET, 'La "carte de l'autre vie" au XIXe siècle. L'au-delà, entre espaces réel et symbolique', *Archives de sciences sociales des religions*, 52 (2007), 74.

¹⁴⁵ Of met de woorden van historicus Guillaume Cuchet: *Kardec hérite du magnétisme son anthropologie, de la théologie humanitaire sa conception de l'au-delà et des "tables tournantes" ses pratiques.* G. CUCHET, *Le crépuscule du purgatoire*, Parijs, 2005, 46.

opsomming van de kwaliteiten van de overledene – het profiel geschetst van de perfecte spiritist: *Il réunissait en lui toutes les qualités qui font un mari modèle, un père dévoué et aimant, un ami sûr, un citoyen probe et honnête, un travailleur intelligent, un spirite éclairé, profondément convaincu.*¹⁴⁶

De ongebreidelde aandacht die spiritisten aan het magnetisme gaven, toont aan hoe sterk spiritisten het magnetisme wilden verankeren in hun discours, alsof beiden leken terug te gaan op *une même cause universelle*. Deze rol was weggelegd voor het fluïdum. Daardoor was de kracht van de genezing in het magnetisme dezelfde als die waar mediums zich van bedienden om met de doden te communiceren. Spiritisten deden dit omdat ze haarfijn aanvoelden dat ze nood hadden aan een sterke basis. Daarom poogden ze het spiritisme gelijk te schakelen aan het magnetisme: *Le Magnétisme et le Spiritisme, qu'à tort, selon nous, des chefs d'école ont trop séparés l'une de l'autre, ne sont-ils pas, au contraire, deux choses identiques qu'il faut rapprocher et confondre, pour ainsi dire? (...) Les phénomènes magnétiques et les manifestations spirites ne sont, pour nous, que des accidents variés d'une même cause universelle. (...) Mais cet énoncé ne suffirait pas à convaincre les partisans exclusifs de l'une et de l'autre doctrine, et nous voulons essayer d'en faire la démonstration. Puisse-t-elle n'être pas au-dessus de nos forces!*¹⁴⁷ Bij deze verdedigingsstrategie lag de kracht van het fluïdum net in haar ongrijpbare karakter: zintuiglijk onwaarneembaar, maar toch altijd aanwezig – net zoals de hogere sferen van de geesten waartoe de spiritisten zich aangetrokken voelden.

Het spiritisme onder de loep van de historicus – Historiografisch intermezzo

De verschillen tussen het spiritualisme en het spiritisme zorgden ook voor een andere ontwikkeling van beide stromingen. De aard van de beweging is op zich ambigu, en laat zich moeilijk vatten in strakke definities. Welke kenmerken kunnen we toedichten aan de spiritistische beweging en waarom? Ook historici braken zich reeds het hoofd over deze vragen. Want *wat* was het spiritisme eigenlijk, en *hoe* werd het tot nu toe benaderd door historici?

Lange tijd benaderden historici het spiritisme, en bij voorbereiding alle occulte bewegingen, als iets marginaals dat balanceerde op de rand van de samenleving. Zo definieerde de Nederlandse historicus Jan Romein het spiritisme als een van de vele 'kleine geloven' die floreerden op het einde van de negentiende eeuw. Op afkeurende toon beschreef hij de burgerklassen die uit angst voor een snel veranderende wereld hun geloof stelden in allerlei nevingroeperingen in de marge van de maatschappij.¹⁴⁸ Historici in deze lijn beschreven lange tijd het spiritisme als een gesloten wereld met een specifieke set van praktijken, losgekoppeld van de maatschappij, als een curieus nevenverschijnsel in een moderniserende wereld.

Recentere onderzoek veegde deze benadering van tafel en probeerde net na te gaan hoe de wisselwerking tussen het spiritisme en de maatschappij verliep, het spiritisme als product én onderdeel van diezelfde maatschappij integrerend.¹⁴⁹ Deze ingesteldheid laat ook toe om oude

¹⁴⁶ 'Nécrologie', *Le Moniteur Spirite et Magnétique* (15 november 1893), 17e jaargang, 176.

¹⁴⁷ 'Magnétisme et Spiritisme – études sur l'identité de leurs causes et de leurs effets', *Le Messager* (1 september 1872), 1e jaargang, 34-36. Gelijkaardige artikelen verschenen vooral in de beginjaren van het blad, en rond 1892 wanneer het magnetisme in de publieke opinie sterk onder vuur lag.

¹⁴⁸ Onder de 'kleine geloven' vielen niet enkel occulte bewegingen, maar bijvoorbeeld ook homeopathie of vegetariërs. De stellingen van Romein werden weerlegd in F. HUISMAN en H. TE VELDE, 'Op zoek naar nieuwe vormen in wetenschap en politiek – de 'medische' kleine geloven', *De Negentiende Eeuw*, 25(2001), 129-136.

¹⁴⁹ T. KONTOU en S. WILLBURN red., *The Ashgate research Companion to Nineteenth-Century Spiritualism and the Occult*, Oxford en Amherst, 2012, 5.

vooroordelen, die spraken in termen van tegenstelling, los te laten en met een opener blik naar het spiritisme te kijken. Dit veroorzaakte echter nieuwe problemen. Als het spiritisme niet enkel een set van mysterieuze praktijken was, wat was het dan wel? En welk historisch domein kon het spiritisme – vanwege haar herwonnen veelzijdigheid – met recht en rede opeisen?¹⁵⁰

In Nicole Edelmanns kielzog verbreedde de blik van historici op het spiritisme en stelde zich eveneens de vraag *wat* het spiritisme precies inhield. Het spiritisme won de aandacht in het historische veld vanuit diverse invalshoeken. Het thema kwam aan bod in de vrouwengeschiedenis, geschiedenis van de wetenschap en psychologie en niet het minst in de geschiedenis van religie en de dood. De keerzijde van deze thematische en disciplinaire uitbreiding was dat ieder het onderwerp aanpaste aan zijn of haar specifieke behoeften.¹⁵¹

Het spiritisme werd reeds omschreven als een religie, doctrine of wetenschap – maar is in *stricto sensu* geen van dat alles. Afhankelijk van welk aspect van het spiritisme men wil onderzoeken, zal een historicus de voorkeur geven aan een bepaalde benadering. Zo focuste de Franse religiehistoricus Guillaume Cuchet zich op het geloofsaspect en stelde hij dat het spiritisme de enige spiritualistische beweging was die de dood van haar oprichter overleefde en zich, in sociologische termen, kon transformeren tot een vorm van ‘religie’.¹⁵² Toch was het spiritisme geen allesomvattend geloofssysteem. Ze hekelde de dogma’s en vele spiritisten hingen, naast hun spiritistische overtuiging, ook nog een gevestigde religie aan die ze poogden te verzoenen met hun geloof in de spiritistische ideeën.¹⁵³

Hoewel Kardec de spiritistische doctrine uitdokterde en na zijn dood steeds geportretteerd werd als de ‘paus’ of ‘profeet’ van het spiritisme, was het geen doctrine in de strikte zin van het woord. Zo werd bij leven zijn monopolie meermaals in vraag gesteld en betwist.¹⁵⁴ Na zijn dood bleken de krijtlijnen die hij had uitgetekend vatbaar voor ruime interpretatie. De enige gemene deler bleef het geloof in geesten en de mogelijkheid om met hen in contact te treden. Het gebrek aan een charismatisch leider na Kardec's dood zorgde voor een verdere lokale versnippering. De leer zelf was zeer toegankelijk, maar tevens zorgde dat *bottom-up*-karakter ervoor dat de beweging sterk gefragmenteerd bleef. Ondanks het verlangen naar een intensere samenwerking, werd het spiritisme vooral lokaal ingekleurd naar eigen smaak en behoeften. Pogingen tot nauwere samenwerking waren een kortstondig leven beschoren en bleven veelal steken op lokaal of regionaal niveau.¹⁵⁵

¹⁵⁰ De huidige historiografie over spiritisme valt evenwel in twee grote groepen onder te delen: langs de ene kant de Angelsaksische strekking die zich vooral richt op spiritualisme en de nadruk op het mediumschap legt, langs de andere kant de Franse strekking, waarbij vooral het semi-religieuze aspect van Kardec's spiritisme aan bod komt.

¹⁵¹ CUCHET, ‘Le retour des esprits’, 75.

¹⁵² Idem, 74.

¹⁵³ Idem, 88.

¹⁵⁴ Idem, 79-80.

¹⁵⁵ C. J. VAN DER VEEN, “Omdat het steunt op weten.” – *Spiritism in the Netherlands between 1890 and 1940*, onuitgegeven meesterproef, Universiteit van Utrecht, 2012, 120-122.

B. Spiritistische ambities en de voordelen van het fluïdum

Spiritisten koesterden grote ambities en poogden heel wat grenzen, naast die met het dodenrijk, te doorbreken. Eén van hun stokpaardjes was de erkenning als ‘ware wetenschap’, wat voor een ambigue relatie met de wetenschappelijke wereld zorgde.¹⁵⁶ Daarin speelde het magnetisme en het fluïdum een doorslaggevende rol. Het manifesteren van zichtbare bewijzen door het gebruik van fluïdum of magnetische genezingen moesten daartoe bewijs aandragen.¹⁵⁷ Deze ambities gaven ook sterk vorm aan het discours van de spiritisten, waarbij het (semi-)wetenschappelijke werd vermengd met religieuze waarheidsclaims. Doch in deze discussies kwam ook de vraag over de aard van het fluïdum naar boven drijven – een onzichtbare kracht die zichtbare effecten kon teweegbrengen.

Wetenschappelijke ambities en religieuze voordelen

Het wetenschappelijke domein toonde van haar kant ook interesse in spiritistische fenomenen, vanuit een opkomende interesse in het onderbewustzijn en de opkomende psychologie.¹⁵⁸ De hernieuwde aandacht voor het onderbewuste – zoals de fascinatie voor hypnose reeds aantoonde – was gemakkelijk uit te breiden naar spiritistische mediums die dezelfde zichtbare kenmerken vertoonden als gehypnotiseerden. Vanuit een optimistisch vooruitgangdenken leek het slechts een kwestie van tijd *before science would provide proof of all of this* (spiritistische fenomenen, mds) *and succeed in incorporating spiritual concerns and supernatural occurrences into its corpus*.¹⁵⁹

Niets was minder waar. Door occulte fenomenen te onderwerpen aan wetenschappelijk onderzoek in een poging hun bovennatuurlijke karakter te vatten in logische verklaringen, bleek het resultaat net het omgekeerde van het beoogde doel te zijn. Dit veroorzaakte een paradox. In een poging spiritistische fenomenen uit te klaren, werden deze net wetenschappelijk bevestigd in

¹⁵⁶ Zie onder meer L. VERMEER, ‘Als de tafel danst, dan wankelt de wetenschap – De relatie tussen spiritisme en wetenschap in Nederland rond 1900’, *Gevina*, 30(2007), 26-43, C.J. VAN DER VEEN, ‘Omdat het steunt op weten.’ – *Spiritism in the Netherlands between 1890 and 1940*, onuitgegeven meesterproef, Universiteit van Utrecht, 2012, M.B. BROWER, *Unruly Spirits – The Science of Psychic Phenomena in Modern France*, Urbana, Chicago en Springfield, 2010, LACHAPPELLE, *Investigating the Supernatural* en J. OPPENHEIM, *The Other World – Spiritualism and Psychical Research in England, 1850-1914*, Cambridge, 1985.

¹⁵⁷ A.H. VAN BAAL, ‘Spiritisme: geloof in genezing? Het Amsterdamse genootschap Veritas (1869-1900)’, A. KLUVELD e.a. red., *Genezen – Opstellen bij het afscheid van Marijke Gijswijf-Hofstra*, Amsterdam, 2005, 168.

¹⁵⁸ Hierbij moet wel de kanttekening gemaakt worden dat het onderzoeken van occulte fenomenen altijd een ambigu gegeven was in de wetenschappelijke wereld, en dat zulk onderzoek zich ook vaak in de marge van de wetenschapsbeoefening afspeelde. Nadat de psychologie de handen aftrok van occulte fenomenen, vonden deze een onderkomen in de parapsychologie die opgang maakte vanaf het begin van de twintigste eeuw. Haar positionering in het wetenschappelijke veld zou wel altijd ambigue blijven. Zie A. MÚLBERGER, ‘Marginalisation de la parapsychologie et du spiritisme dans le discours scientifique en Espagne’, *L’Homme et la société*, 167-168-169 (2008), 101-115, I. KLOOSTERMANS, ‘Psychical research and parapsychology interpreted - suggestions form the international historiography of psychical research and parapsychology for investigating its history in the Netherlands’, *History of the Human Sciences*, 25 (2012), 2-22 en H. WOLFRAM, *The Stepchildren of Science. Psychical Research and Parapsychology in Germany, c. 1870-1939*, Amsterdam en New York, 2009.

¹⁵⁹ LACHAPPELLE, *Investigating the Supernatural*, 1.

hun mysterische aura: *psychical research simply confirmed the mystery surrounding mediumism in promising to dispel it.*¹⁶⁰ De wetenschap brak haar tanden erop stuk en botste op haar grenzen.¹⁶¹

Voor de spiritisten leverde dit echter niets dan voordelen op. Hun wetenschappelijke ambities hadden een enorme impact op hun geloofsovertuiging: religieuze aspiraties kregen nu een wetenschappelijke grond. In hun geloofsleer zou het religieuze bijgevolg niet langer als tegenpool van het wetenschappelijke fungeren. Integendeel, beiden hieven elkaar op in de spiritistische waarheid. Zo beschouwden spiritisten hun leer als de enige wetenschappelijk bewezen religie. Het spiritisme werd zo verheven ten opzicht van andere, dogma-aanhangende religies. Was ze immers niet onder het dissectie-mes van de positieve wetenschap gegaan, die haar leer niet kon weerleggen? Adepten zagen het spiritisme als de overtreffende trap waarin correcte christelijke ideeën harmonieus samengingen met de wetenschappelijke methode en de daaruit voortvloeiende wetenschappelijke bewijzen.¹⁶² Door dit uitgangspunt werden wetenschappelijke aspiraties met een religieus sausje overgoten. Het magnetisme – dé vorm van wetenschapsbeoefening voor de spiritisten – werd zo verdiept met een religieus karakter. Zo werd het heilzame gebruik van het magnetisme vervlochten met het geloof in het spiritisme.

Flüidium: (boven)natuurlijk? De scheiding tussen zichtbaar en onzichtbaar

Het flüidium vervulde een belangrijke rol in het waarmaken van de spiritistische wetenschappelijke ambities. Daartoe stelden ze het flüidium maar al te graag voor als een ‘natuurlijke’ kracht.¹⁶³ Toch bleef het flüidium vooral aantrekkelijk vanwege haar bovennatuurlijke karakter, dat zelfs magische eigenschappen werd toegedicht.¹⁶⁴

De vraag naar wat het flüidium was, hield ook de aloude tegenstander van het spiritisme, de katholieke kerk, bezig. Katholieke schrijvers beseften immers dat het spiritisme met het onbegrensde flüidium een zeer aantrekkelijk discours en alternatief voor de katholieke leer aanbood. De katholieke wereld verzette zich met hand en tand tegen de opgang van het spiritisme. Toch poogden enkelen ook de beweging met een open blik te benaderen om haar van binnenuit onderuit te halen. In het boek *Spiritisme, tables tournantes, magnétisme, hypnotisme*, verschenen te Leuven in 1885, werd het spiritisme vanuit katholieke hoek benaderd. Hoewel het boek bijgevolg het flüidium vanuit katholieke invalshoek benaderde, geeft het tevens treffend weer hoe men in de negentiende eeuw de nadruk legde op zichtbaar bewijs en een scherpe grens trok tussen natuurlijk en bovennatuurlijk.

Het boek boog zich onder meer over het onderscheid tussen het natuurlijke en bovennatuurlijke: *Mais comment pouvons-nous discerner si la cause de ces phénomènes est naturelle ou surnaturelle? Le pouvons-nous toujours?* Het antwoord op die vraag was positief: *Certainement, nous le pouvons. Il suffit pour cela de deux choses: de la méthode dans l'observation des expériences, et de la rigueur dans le raisonnement.* Net zoals in de wetenschappelijke methode, waren vooral observeren en het gebruik

¹⁶⁰ BROWER, *Unruly Spirits*, xxiv.

¹⁶¹ Over de vraag of het occulte in de wetenschapsbeoefening thuishoorde of niet, zie KLOOSTERMANS, ‘Psychical research and parapsychology interpreted’, 3-4.

¹⁶² VAN DER VEEN, ‘Omdat het steunt op weten.’, 120-122, LACHAPPELLE, *Investigating the Supernatural*, 5 en EDELMAN, ‘Spiritisme et politique’, 151, 155. Dit uitgangspunt is ook terug te vinden in J. W. MONROE, *Laboratories of Faith: Mesmerism, Spiritism, and Occultism in Modern France*, Cornell, 2008.

¹⁶³ BROWER, *Unruly Spirits*, xvi-xvii.

¹⁶⁴ R. DACHEZ, ‘Papus médecin ou les sortilèges d’Hippocrate à la Belle Epoque’, *Politica Hermetica*, 18(2004), 81-91. Zie tevens het vorige deel inzake het magische wereldbeeld.

van de rede van tel. Weeral stond het 'zien' centraal: *Voir exactement ce qui se passe, tout ce qui se passe et comment cela se passe. (...) Il faut voir comment cela se passe, pour ne pas être dupe du premier charlatan venu.*

Het onzichtbare fluïdum vormde een struikelblok. Het was niet met het blote oog waar te nemen en kon geen materiële vorm aannemen. Hoe was dan uit te maken of het natuurlijk of bovennatuurlijk van aard was? De auteur hield de kerk in het midden door te stellen dat de scheiding tussen beiden wel mogelijk was, maar tevens zeer poreus: *Je puis donc discerner le naturel d'avec le surnaturel. Mais le pourrai-je toujours et partout et dans tous les détails? Non, personne ne l'a jamais prétendu.* Net zoals men niet kan afgrenzen waar de ene kleur van de regenboog overvloeit in de andere, was het moeilijk een onderscheid te maken tussen het natuurlijke of bovennatuurlijke wanneer er geen zichtbaar bewijs kon worden voorgelegd.¹⁶⁵

Niet enkel voor katholieken, maar voor alle tijdgenoten was het een heikel punt een bindende uitspraak te doen over de aard van het fluïdum. Waarheid kon men ontdekken door te zien, maar de kenmerken van het fluïdum ontsnapten net aan de zichtbare observatie. Uitgesloten van het zichtbaar waarneembare, sloot het fluïdum eerder aan bij het bovennatuurlijke. Net zoals in het magnetisme, lag daarin de ware aantrekkingskracht. Het *leek* bovennatuurlijk, dus daarom benaderden mensen het alsof het iets bovennatuurlijks was.¹⁶⁶

Daarnaast droeg het spiritisme, hoewel ze geen schokgolf veroorzaakte in de wetenschapsbeoefening, wel een steentje bij aan het vulgariseren ervan.¹⁶⁷ Tevens werd de nieuwsgierigheid geprikkeld door de zichtbare effecten van het fluïdum, zoals genezingen. Voeg daarbij de ideeën van de spektakelcultuur zoals aangetoond in het vorige deel (zien is geloven, het wetenschappelijke droeg iets bovennatuurlijks in zich). Daar bovenop kwam dan nog eens de gevoeligheid voor bijgeloof en de aantrekkingskracht van het spiritisme als modieus verschijnsel.¹⁶⁸

Het onzichtbare fluïdum kon dus goed gedijen in een wereldbeeld waarin het magische niet werd uitgesloten: *Nous désirons parler de la magie (...) sans cependant refuser d'admettre leur possibilité d'être, puisque notre but est de prouver cette existence et cette alliance; mais nous croyons sincèrement que chacun de ces mondes a ses lois et ses harmonies, qu'il n'est pas donné à l'homme de troubler; l'apparition parmi nous des faits (dits surnaturels), ne sont que des échappements, des transfusions momentanées des deux mondes: des nécessités passagères qui CESSENT avec la fin de leur éclosion.*¹⁶⁹ Het bestaan van het bovennatuurlijke werd niet ontkend, maar de grenzen moesten gesloten blijven. Iedere wereld moest zich richten op zichzelf, zonder de andere te verstoren. Maar spiritisten, met hun claims op contact met het dodenrijk, maakten deze grens net poreus: *Le contexte épistémologique de l'articulation des XIXe et XXe siècles offre un visage où spiritisme, science et illusionnisme échangent parfois bizarrement leurs modalités, jusqu'à rendre leurs frontières indiscernables.*¹⁷⁰ In een veranderende wereld waarin een ogenschijnlijke onstuitbare vooruitgang plaatvond en alles mogelijk leek, werden de grenzen tussen het natuurlijke en bovennatuurlijke, tussen waarheid en illusies steeds fragieler: *le spirituel et le spectaculaire se côtoient.*¹⁷¹

¹⁶⁵ A. J. CUS, *Spiritisme, tables tournantes, magnétisme, hypnotisme*, Leuven, 1885, 107-112.

¹⁶⁶ En zo kreeg het ook een magisch karakter. Cf. Hanegraaff: *it is in the mind that magic works*. HANEGRAAFF, 'How magic survived the disenchantment of the world', *Religion*, 33(2003), 368.

¹⁶⁷ CUCHET, 'Le retour des esprits', 83.

¹⁶⁸ LANDRESSE, *Un siècle de renouveau de l'occulte (1847-1940): Spiritisme, Théosophie et Antoinisme en Belgique*, 139.

¹⁶⁹ CAHAGNET, *Magie magnétique ou traité historique et pratique de Fascinations*, 7.

¹⁷⁰ C. BERGÉ, *La voix des Esprits – Ethnologie du spiritisme*, Parijs, 1990, 96.

¹⁷¹ BERGÉ, *La voix des Esprits*, 95.

Het spiritisme was geen allesomvattende doctrine of geloofssysteem – hoewel het element geloof zeker een grote rol speelde. De kracht van het spiritisme was net haar vloeibaarheid: een nieuwsgierige buitenstaander kon vele elementen terugvinden in het spiritisme die aanknoopten bij zijn wereldbeeld, een wereldbeeld dat niet gekenmerkt werd door grenzen, maar door mogelijkheden. Elementen die in de leer zelf zaten ingebakken, zoals de sterke katholieke connotatie, maar ook elementen die aansloten bij bestaande en gekende praktijken, zoals het magnetisme. Die vloeibaarheid zorgde er eveneens voor dat het spiritisme naargelang tijd en plaats een ander gezicht zou aannemen – zo ook in België.

C. Het Spiritisme in België

Frankrijk was het kloppende hart van het spiritisme, van waaruit het zich verspreidde over Europa en vooral wortel schoot in landen met een sterk katholiek gekleurde achtergrond.¹⁷² Net zoals het magnetisme verschildte van natie tot natie, zou ook het spiritisme in België een eigen ontwikkeling doormaken. Daarbij keken Belgische spiritisten graag over de grens naar lichtend voorbeeld Frankrijk. De groei en bloei van het spiritisme binnen de Belgische landsgrenzen bleef tot nu toe grotendeels onontgonnen terrein.¹⁷³

Spiegelend aan Frankrijk

Kardec's spiritisme kreeg vaste vorm in zijn werken getiteld *Livre des Esprits* – een weerslag van allerlei spiritistische seances die de basisfilosofie van het Kardeciaans spiritisme vormden, en *Livre des Médiums*, een meer praktische benadering van het mediumschap.¹⁷⁴ Ook het door hem opgerichte spiritistische tijdschrift *Revue Spirite* was een belangrijk kanaal waarlangs de spiritistische boodschap zich verspreidde vanuit Frankrijk over Europa, alsook in België.¹⁷⁵ Het Luikse spiritistische tijdschrift *Le Messager* nam in zijn eerste jaargangen zelf veelvuldig artikelen over uit *Revue Spirite* en raadde zijn lezers aan zich op het tijdschrift te abonneren. Omgekeerd konden ook buitenlanders – vooral Fransen – een abonnement nemen op *Le Messager*.¹⁷⁶ Zijn Brusselse tegenhanger, het tijdschrift *Le Moniteur Spirite et Magnétique*, had zelfs een internationaal tintje. De hoofdredactie was te Brussel, maar het tijdschrift was ook te verkrijgen in Parijs en

¹⁷² Vanwege Kardec's incorporatie van elementen die centraal stonden in het katholieke geloof, zoals het hiernamaals, kreeg het spiritisme vooral voet aan grond in katholieke landen zoals België, Italië of Spanje. Protestantse landen, zoals Nederland of Duitsland, waren eerder gevoelig voor het Angelsaksische spiritualisme. Zie CUCHET, 'Le retour des esprits', 76, 89 en H. VANDEVOORDE, 'Het gesprek met de geesten. Schrijvers en spiritisten in België', E. BREMS en T. SINTOBIN red., *De Goudsmid en de klein-inquisiteur. Essays over F.V. Toussaint van Boelaere, gevolgd door een geannoteerde uitgave van Het gesprek in Tractoria*, Gent, 2008, 126. Vandevoorde maakte de vergelijking tussen het spiritisme in België en Nederland.

¹⁷³ Aan de spiritistische beweging in België zijn slechts enkele licentiaatsverhandelingen gewijd. Gizey Van Brandens verhandeling schets een eerder kwantitatief overzicht van de spiritistische kringen in België dan een kwalitatieve analyse. (G. VAN BRANDEN, *De receptie van het spiritisme in België, 1870-1920*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, faculteit Letteren en Wijsbegeerte, 1986). Verder komt het spiritisme aan bod in Christiaan Landresses verhandeling over de occulte bewegingen in België. Landresse gaat weliswaar analytisch aan de slag, maar cijfert Vlaanderen weg en maakt nauwelijks onderscheid tussen Franse en Belgische spiritisten. Zijn onderzoek mist dan weer een kwantitatieve basis en maakt – hoewel later van datum – geen vermelding van het werk van Van Branden. (C. LANDRESSE, *Un siècle de renouveau de l'occulte (1847-1940): Spiritisme, Théosophie et Antoinisme en Belgique*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Université Libre de Bruxelles, Faculté de Philosophie et Lettres, 1998). Spiritisme in de (Belgische) literatuur kwam wel reeds aan bod, zie VANDEVOORDE, 'Het gesprek met de geesten. Schrijvers en spiritisten in België'.

¹⁷⁴ LACHAPPELLE, *Investigating the Supernatural*, 21-23.

¹⁷⁵ Landresse zette vooral het tijdschrift *Revue Spirite belge* centraal – dat ik echter niet kon traceren. Hij geeft ook een overzicht van de in België in omloop gaande spiritistische tijdschriften. Hierbij stelde hij dat, van alle occulte bewegingen die in België floreerden, de spiritisten de meest productieve waren: LANDRESSE, *Un siècle de renouveau de l'occulte (1847-1940): Spiritisme, Théosophie et Antoinisme en Belgique*, 42-43.

¹⁷⁶ *Le Messager* vermeldde steeds in haar eerste nummers in 1872 de boodschap *On se peut s'abonner à Paris à la Société Anonyme du Spiritisme, rue de Lille, 4*. Verder konden ook mensen uit Italië, Zwitserland, Nederland, Groot-Brittannië, Oostenrijk en Duitsland zich op het tijdschrift abonneren.

Lyon. Na de stopzetting in België werd het tijdschrift trouwens voortgezet in Parijs, onder de naam *Le Moniteur des études psychiques* (1901-1903). De naamsverandering geeft ook een zekere evolutie aan: het verouderde, irreguliere magnetisme maakte plaats voor het meer wetenschappelijk getinte ‘psychologique’.¹⁷⁷

Uit deze nauwe banden blijkt reeds dat het Belgische spiritisme veelal Kardeciaans van aard was, maar bij een nadere blik op de Belgische spiritistische tijdschriften kwam een nog veel sterkere band tussen Franse en Belgische spiritisten naar boven gedreven. Daarbij in het achterhoofd houdend dat de Belgische cultuur zich tijdens het *fin-de-siècle* vooral naar de Franse tegenhanger modelleerde, zorgde de fysieke nabijheid tussen Parijs en Brussel en een gemeenschappelijke taal – het Frans – ervoor dat er een zeer intensieve uitwisseling ontstond tussen Belgische en Franse spiritisten.

Zo kwamen vooraanstaande Franse spiritisten, zoals Léon Denis of Gabriel Delanne, vaak lezingen over spiritistische onderwerpen geven in Belgische steden. Daarbij deden ze vooral met plezier Brussel aan. Gabriel Delanne gaf er bijvoorbeeld een gratis publieke lezing over *La question du spiritisme au point de vue purement scientifique* in het najaar van 1885.¹⁷⁸ Léon Denis gaf er in het voorjaar van 1892 enkele publieke lezingen getiteld *Spiritualisme devant l’histoire et devant la révolution*, *Le Spiritisme devant la raison*, en *Le Spiritisme devant la science*.¹⁷⁹ Ook op de spiritistische conferenties te Luik in 1905 doken vooraanstaande Franse spiritisten op. Denis gaf er zelfs een toespraak over de banden tussen het Franse en Belgische spiritisme: *J’ai toujours suivi avec le plus vif intérêt le développement du spiritisme dans ce pays. Toujours ma pensée a vibré à l’unisson de votre pensée; toujours mon cœur a battu à l’unisson de vos cœurs. (...) J’y suis revenu bien des fois depuis, ainsi que dans les autres villes belges, et, à chaque voyage, à chaque nouvel effort, les liens qui m’unissaient aux spirites belges devenaient plus nombreux et plus puissants*.¹⁸⁰

Vaak verschenen er in Belgische spiritistische tijdschriften ook boekbesprekingen over Franse spiritistische literatuur, die de lezers ook konden verkrijgen op het bureau van *Le Messager*, of via de post uit Frankrijk. Er werden ook intensere samenwerkingsverbanden nagestreefd. In 1893 werd vanuit de Brusselse spiritistische kring *la Société pour la continuation des oeuvres spirites d’Allan Kardec* zelfs een poging ondernomen om een *Fédération Spirite Française et Belge* op te richten.¹⁸¹ In ieder geval was de blik van de Belgische spiritisten vooral op Frankrijk gericht, wat blijkt uit berichtgeving uit het buitenland in de Belgische spiritistische tijdschriften. Alle landen waar het spiritisme opgang maakte, kregen hun portie aandacht, maar spiritistisch ‘moederland’ Frankrijk kreeg toch het grootste deel van de koek.

¹⁷⁷ Voor een bibliografisch bronnenoverzicht van occulte tijdschriften (met een sterke focus op Frankrijk), met onder meer vermelding van *Le Moniteur Spirite et Magnétique* en *Revue Spirite*, zie S. GUMPPER, *Essai de recension, Périodiques Français traitant de magnétisme animal, somnambulisme, franc-maçonnerie, sciences occultes, spiritualisme, ésoterisme, spiritisme, métapsychique, théosophie & mysticisme, (fin XVIIIe – début XXIe siècle) en France, classéschronologiquement*, (http://www.politicahermetica.com/Lire_en_ligne/PERIODIQUES_MAGNETISME_ANIMAL_Stephane_GUMPPER.pdf). Geraadpleegd op 25 maart 2013.

¹⁷⁸ ‘Conférence Spirite’, *Le Messager* (15 oktober 1885), 14e jaargang, 60.

¹⁷⁹ ‘M. Léon Denis à Bruxelles’, *Le Moniteur Spirite et Magnétique* (15 mei 1892), 16e jaargang, 85.

¹⁸⁰ *Congrès Spirite tenu à Liège, 11 en 12 Juni 1905*, Luik, 1905, 10.

¹⁸¹ ‘Fédération Spirite’, *Le Messager* (15 februari 1883), 11e jaargang, 111.

Evolutie en lokale specialiteiten

Het eerste spoor van het spiritisme in België was de eendagsvlieg *Revue Spirite d'Anvers* uit 1864, in naamgeving duidelijk inspiratie puttend uit Kardec's *Revue Spirite*. Daar vormde zich een eerste spiritistische groep rond het medium P. Eyben. In navolging van deze groep ontsproten nog andere spiritistische groepen, onder meer in het Brusselse. Het spiritisme in België was met andere woorden uit de startblokken geschoten en verspreidde zich over het land. De stad Luik kreeg zelfs de reputatie als *le boulevard du spiritisme*.¹⁸² Aan de andere kant van de taalgrens bleef het opmerkelijk stil. Christian Landresse beweerde in zijn licentiaatsverhandeling dat het spiritisme zich niet in het rurale Vlaanderen kon ontwikkelen. De bevolking werd er volgens hem strakker aan de teugel gehouden door de katholieke geestelijkheid, die het spiritisme streng veroordeelde vanwege haar aantasting van het katholieke monopolie op het leven na de dood. De grootsteden Gent en Antwerpen vormden volgens hem de uitzondering omdat daar enkele toonaangevende spiritisten het voortouw namen, zoals de invloedrijke Le Clément de Saint-Marcq in het Antwerpse.¹⁸³ In mindere mate bloeide het spiritisme er nochtans ook, zoals het bestaan van het tweetalige, spiritistische Oostends tijdschrift *De Rots* aanduidde, dat Landresse vergat te vermelden.

Er was inderdaad een numeriek overgewicht van Waalse en Brusselse spiritisten, zoals duidelijk werd uit de kwantitatieve studie van Van Branden.¹⁸⁴ Een reden waarom het spiritisme zo in trek was in Wallonië, leidde Landresse af uit dit citaat: *Le mysticisme naît la plupart du temps dans les villes ou il y a trop de fumée*. Vooral in de industriële kernen rond Luik, Verviers of Charleroi zou het spiritisme zijn hoogdagen beleven en het troost bieden aan mijnwerkers of arbeiders die gebukt gingen onder hun harde levensstijl.¹⁸⁵

Het idee dat het spiritisme een *bottum-up*-beweging was met een zekere *couleur locale*, werd bevestigd in de Belgische casus. Hoewel in *Le Messager* en *Le Moniteur* meermaals een oproep verscheen voor intensievere samenwerking na te streven, waren de meeste pogingen tot een federatie een kort leven beschoren. In theorie koesterden de Belgische spiritisten nochtans grote ambities: *Mais les spirites de Belgique doivent-ils attendre cette longue échéance pour réaliser, en ce qui les concerne, le desideratum qui est dans le voeu de tous? Telle n'est pas notre pensée: nous vivons sans presque aucun rapport entre nous, sans aucun lien de cohésion. Dans notre libérale Belgique les nombreuses sociétés qui pullulent dans son sein, civiles ou religieuses - fidèles à la sage devise nationale - L'union fait la force, sont toutes liées entre elles par les liens de la confraternité. (...) Unissons-nous donc pour ne former qu'une seule famille de frères*. Hoopvol werd er geschreven over de 'secties' waarin men België zou opdelen, de jaarlijkse bijeenkomsten die men zou organiseren en de hoopvolle aspiratie dat al deze initiatieven ooit zouden leiden tot een *fédération universelle*.¹⁸⁶ Mijn inziens was het verlangen naar een federatie veeleer terug te vinden in het discours van de tijdschriften, maar minder in de praktijk. Als puntje bij paaltje kwam, wilde iedere groep zijn eigen agenda voorrang geven, wat voor onderlinge wrijvingen zorgde.

¹⁸² LANDRESSE, *Un siècle de renouveau de l'occulte (1847-1940): Spiritisme, Théosophie et Antoinisme en Belgique*, 45-47.

¹⁸³ Idem, 141-142.

¹⁸⁴ VAN BRANDEN, *De receptie van het spiritisme in België, 1870-1920*.

¹⁸⁵ LANDRESSE, *Un siècle de renouveau de l'occulte (1847-1940): Spiritisme, Théosophie et Antoinisme en Belgique*, 142.

¹⁸⁶ 'Projet de Fédération des Spirites en Belgique', *Le Moniteur Spirite et Magnétique* (15 augustus 1891), 15e jaargang, 141-142.

Iedere groep legde immers zijn eigen accenten en deze konden wel eens botsen, zoals deze ruzie tussen *Le Moniteur* en een Brusselse spiritistische kring aantoonde: *Nous n'eussions jamais émis notre opinion sur le groupe Kumris de Bruxelles. Nous avons déjà dit, dans bien des circonstances, que nous avons pour règle et maxime de respecter non seulement toutes les opinions (...) lorsqu'elles sont sincères et conformes à la saine morale, mais encore tous les agissements, qui se trouvent dans les mêmes conditions. Mais M. Vurgey, délégué de ce groupe (...) émet, sur le spiritisme et les spirites, des appréciations si peu courtoises, si contraires à la vérité et si en opposition avec ce qu'en diverses circonstances, il a spontanément avoué à quelques-uns de nos frères spirites, qu'il nous met dans la nécessité de répondre à ses attaques... inconsidérées.*¹⁸⁷ De discussie ging over de aard van het spiritisme, waarbij de ene groep de visie van de andere in twijfel trok en verweet onbekwaam te zijn. Zulke ruzies bemoeilijkten een constructieve samenwerking. Met uitzondering van de nationale congressen, die afwisselend door Luik, Brussel en later ook Antwerpen werden georganiseerd, en de interesse in ontwikkelingen binnen andere groepen, bleven spiritisten toch vooral lokaal verankerd.

Het *bottum-up*-karakter vertaalde zich, naast inhoudelijke verschillen, ook in praktische accenten inzake de uitoefening van het mediumschap. In 1911 behandelde men op een Belgisch spiritistisch congres bijvoorbeeld de vraag hoe men omging met (semi-)fraudeleuze mediums. Deze werd beantwoord in relatie tot de verschillende lokale specialiteiten van mediums: *Cette question sera étudiée spécialement au point de vue de la typtologie à Anvers, de l'incarnation à Charleroi, de l'écriture à Liège, de la médiumnité guérissante à Bruxelles, des matérialisations et de la photographie spirite à Namur, de la clairvoyance à Mons.*¹⁸⁸

Voor Brussel hamerde op haar reputatie als hart van het genezende mediumschap. Het Brusselse *Le Moniteur* gaf meermaals aan hoe centraal het magnetisme stond in haar benadering van het spiritisme: *Le Magnétisme (...) doit entrer pour une part dans sa rédaction. Son titre même de 'Moniteur spirite et magnétique' lui en fait un devoir.* Hierbij stond het genezende aspect van het fluïdum centraal: *Une large part lui sera donc accordée pour consigner les résultats heureux qu'il peut produire lorsqu'il est employé comme moyen curatif et amener, par l'exposé de ses guérisons souvent inespérées, le plus grand nombre de personnes à s'en occuper au point de vue thérapeutique, autant pour elles que pour leurs semblables.*¹⁸⁹ Niet alleen in Brusselse verenigingen, maar in alle groepen speelden magnetische genezingen een niet te onderschatten rol. Ze waren een gedeelde factor, omdat ze het spiritisme een bestaansgrond gaven én aantrekking uitoefenden op potentiële leden.

¹⁸⁷ 'Le groupe Kumris de Bruxelles', *Le Moniteur Spirite et Magnétique* (15 augustus 1891), 15e jaargang, 182-183.

¹⁸⁸ 'Congrès Belge – Charleroi, 4 et 5 Juin 1911', *Bulletin Officiel du Bureau International du Spiritisme* (9 juni 1911), 3e jaargang, 9.

¹⁸⁹ 'A nos lecteurs', *Le Moniteur Spirite et Magnétique* (15 december 1896), 20e jaargang, 133-134.

D. Deux Branches Issues Du Môme Arbre –De magnetische kracht in het spiritisme

Genezingen in het spiritisme – een vergeten schakel?

Onderzoek naar genezingen in het spiritisme vond vooral plaats in Nederland. Het Nederlandse spiritisme sloot, in tegenstelling tot het Belgische, sterker aan bij het Angelsaksische spiritualisme.¹⁹⁰ In de Nederlandse geschiedschrijving werd het aspect ‘genezing’ reeds meerdere malen onder de loep genomen. De definitie van Romeins ‘kleine geloven’ weerleggend, spraken Frank Huisman en Henk Te Velde over de ‘medische kleine geloven’ waaronder ze ook het spiritisme klasseerden. Douwe Draaisma ging nog een stapje verder en bombardeerde het spiritisme van Elise van Calcar tot een medische tegenbeweging. Verder nam Anne Hilde van Baal de genezingen binnen de Amsterdamse spiritistische kring *Veritas* onder de loep en onderzocht Willem de Blécourt de rol van vrouwen als genezeressen in het spiritisme in Nederland.¹⁹¹

Hoewel Edelman historici er reeds op wees dat het Kardeciaanse spiritisme zich entte op de gekende praktijken van het magnetisme en somnambulisme, is er bitter weinig aandacht gegeven aan hoe het genezende magnetisme werd gerevitaliseerd in het spiritisme. Landresse vermeldde wel enkele bekende spiritistische genezers die gebruik maakten van het magnetisme en tevens erkende het themanummer van *Politica Hermetica*, getiteld *L'ésotérisme et guérison*, het belang van genezing in occulte bewegingen, maar verder leek men de incorporatie van magnetische, genezende praktijken in het Kardeciaans spiritisme gewoon voor waar aan te nemen.¹⁹²

Uit dit historiografisch onevenwicht lijkt het alsof genezingen een veel grotere rol speelden in het Angelsaksische spiritualisme en in mindere mate in het Kardeciaans spiritisme. Mijn studie bevestigde deze tweedeling echter niet en gaf aan dat ook binnen dit Kardeciaans spiritisme – specifiek de Belgische variant – genezingen een centrale plaats kregen, net dankzij de erfenis en incorporatie van het magnetisme. *Le Messenger* veranderde niet voor niets haar ondertitel

¹⁹⁰ VANDEVOORDE, ‘Het gesprek met de geesten. Schrijvers en spiritisten in België’, 126.

¹⁹¹ Voor voorbeelden van Nederlands onderzoek naar ‘genezing’ en ‘spiritisme’, zie o.a.

F. HUISMAN en H. TE VELDE, ‘Op zoek naar nieuwe vormen in wetenschap en politiek – de ‘medische’ kleine geloven’, *De Negentiende Eeuw*, 25(2001), 129-136, W. DE BLÉCOURT, ‘De macht van de vrouwelijke hand. De feminisering van het magnetisme rond 1900’, *De Negentiende Eeuw*, 25(2001), 147-160, DRAAISMA, ‘Genezing van gene zijde: het spiritisme als medische tegenbeweging’ en VAN BAAL, ‘Spiritisme: geloof in genezing?’. Van Baal wijst er wel op dat de door haar bestudeerde groep, *Veritas*, van Kardeciaanse strekking was. De interesse in Nederlands onderzoek naar ‘genezing’ en ‘spiritisme’ komt ook voort uit de interesse voor irregulier genezingen in de negentiende eeuw, waarbij ook gekeken werd naar de magische aspecten in genezing. Dit was een zeer populair thema door o.a. de oprichting van de projectgroep ‘Magie en geneeskunde’ in 1989 onder leiding van Marijke Gijswijt-Hofstra, waarbij de focus lag op de culturele constructies van ziekte en genezen. Zie M. GIJSWIJT-HOFSTRA, ‘Varia – Onderzoek ‘magie en geneeskunde’ in Nederland: medische geschiedenis vanuit een sociaal-cultureel perspectief’, *Gewina*, 15(1992), 58-59.

¹⁹² ‘L'ésotérisme et guérison’, *Politica Hermetica*, 18(2004). De incorporatie van het magnetisme in het spiritisme werd zijdelings vermeld in het artikel van Jean-Pierre Chantin, die het reilen en zeilen van de genezer ‘Philippe’ onder de loep nam. Hij legde de focus echter op de acties van de genezer, en niet op de zieke die op hem beroep deed. J-P. CHANTIN, ‘Nizier Philippe, guérisseur lyonnais’, *Politica Hermetica*, 18(2004), 69.

tijdens haar zesde jaargang in 1878 van *Spiritisme – Charité* naar *Spiritisme – Magnétisme* en haar Brusselse tegenhanger droeg vanaf haar ontstaan in 1877 de naam *Le Moniteur Spirite et Magnétique*.

Le magnétisme est vieux comme le monde – Ouderdom als bewijs

Ainsi qu'on le voit, le magnétisme est vieux comme le monde! Et bien certainement Adam, le premier homme, en admettant les données de la Genèse, a dû l'employer plusieurs fois lui-même. Volgens spiritisten waren magnetische praktijken schering en inslag vanaf het begin der tijden, toen Adam ze al toepaste in het Aards Paradijs.¹⁹³ De helende, genezende kracht merkten ze op in oudere tijdvakken en eeuwenoude verhalen. Wat zij deden was dus niets nieuws maar had al eeuwenlang zijn werking bewezen.¹⁹⁴ Zulke 'bewijzen' verkregen ze bijvoorbeeld door een figuur zoals Jezus als spiritist en magnetiseur te bestempelen. Tijdens een seance te Luik in 1875 werden diens magnetische capaciteiten, zoals het genezen via de handen of vanop grote afstand, uit de Bijbel geplukt en op een spiritistische manier geïnterpreteerd.¹⁹⁵ Ook andere Bijbelse bewijzen werden gretig aangehaald: *Si les phénomènes spirites et magnétiques étaient nouveaux et s'ils ne se produisaient que parmi les croyants, ils pourraient à bon droit donner lieu à suspicion; on nous objecterait avec raison (...) mais encore remontent à la plus haute antiquité. La Bible: l'histoire et les traditions religieuses de tous les peuples fourmillent de faits magnétiques et spirites.*¹⁹⁶

Het fluidum werd hierbij verdiept met een goddelijk karakter. De spiritisten-magnetiseurs kregen de kracht van God om te kunnen genezen. Zo gaf de geest van de dode dokter Demeure tijdens een seance aan dat het dankzij God was dat hij gebruik kon maken van het fluidum: *Ayant beaucoup étudié dans ma dernière existence je savais m'humilier devant les révélations de la sagesse du Très-Haut; pour guérir le corps, le remède matériel me semblait insuffisant et connaissant la portée des forces fluidiques, j'invoquais Dieu et traitais le souffrant avec plus de certitude; je savais beaucoup, j'aimais de même. Dans l'erraticité, j'étudie pour pénétrer plus avant dans la voie du Seigneur, s'il y a beaucoup à prendre, à donner, il y a grandement à recevoir.*¹⁹⁷ Of nog: *Amis, par la médiumnité guérissante, vous devenez les dispensateurs des grâces de Dieu, car elle est une prétrise, la prétrise de la charité.*¹⁹⁸

Deze inhoudelijke klemtoon sloot aan bij het spiritistisch godsbeeld.¹⁹⁹ Hieruit sproot een praktisch gevolg voort. Genezingen met een goddelijk karakter – een kracht die van boven kwam – waren immers veel moeilijker te vatten en te veroordelen. Wanneer een rechter werd geconfronteerd met een kwakzalver die giftige poeders en pillen verkocht, was het veel gemakkelijker deze te beschuldigen en te veroordelen op grond van *exercice illégal de l'art de guérir* of *exercice illégal de l'art de médecine*. Dit was niet het geval wanneer er een goddelijke kracht in het spel was. Zo werd Drieske Nijpers – hoewel geen spiritist of magnetiseur van naam – in 1852 door de

¹⁹³ 'Magnétisme et Spiritisme – études sur l'identité de leurs causes et de leurs effets', *Le Messenger* (1 september 1872), 1e jaargang, 34-36. Ook het fenomeen van de 'dansende tafels' projecteerden ze terug in de tijd. Zie LACHAPPELLE, *Investigating the Supernatural*, 21.

¹⁹⁴ Deze strategie was niet nieuw of uniek. Ook vrijmetselaars met genezende aspiraties projecteerden het magnetisme zo ver mogelijk terug in de tijd. Zie C. RÉTAT, 'Jean-Marie Ragon et le modèle du maçon guérisseur', *Politica Hermetica*, 18(2004), 46-64.

¹⁹⁵ 'Conférence spirite à Liège', *Le Messenger* (15 juni 1877), 5e jaargang, 187-190.

¹⁹⁶ 'Magnétisme et Spiritisme', *Le Messenger* (15 januari 1875), 3e jaargang, 107.

¹⁹⁷ 'Communication d'outre-tombe - Dokter Demeure', *Le Messenger* (1 juli 1875), 4e jaargang, 6-7.

¹⁹⁸ 'Des Médiums (suite) – Dissertation spirite sur la médiumnité guérissante, groupes de Chênée, février 1872, médium Mr Laurent', *Le Messenger* (15 januari 1873), 1e jaargang, 108.

¹⁹⁹ CUCHET, 'La "carte de l'autre vie" au XIXe siècle', 67-78.

rechtbank van Dendermonde vrijgesproken. De rechter oordeelde dat, wanneer iemand beweert dat hij de fysische of bovennatuurlijke gaven bezat om mensen te genezen of te helpen door eenvoudige aanraking van de zieke lichaamsdelen, zonder dat daarbij geneesmiddelen worden gehanteerd, de geneeskunde niet uitoefende.²⁰⁰ Het goddelijke karakter paste dus tweemaal bij het spiritistisch discours: het werd filosofisch gestaafd én het was een relatief ‘veilige’ manier van irreguliere genezing.

Utilité pratique du magnétisme – Propagandamogelijkheden dankzij genezingen

Hoewel de zogenaamde ouderdom van het magnetisme spiritisten van stevige wortels voorzag, zou vooral de magnetische praktijk hun van dienst zijn. De magnetische genezingen riepen immers herkenning op omdat de magnetische werkwijze reeds in de loop van de negentiende eeuw was ingeburgerd de samenleving.²⁰¹ Daarbij was het grote improvisatiegehalte, zoals aangetoond in het vorige deel, een mooi meegenomen voordeel dat de incorporatie vergemakkelijkte.

Vele spiritistische groepen focusten zich, zeker in de eerste jaren, quasi volledig op genezingen. Te Chênée was er een groep *formé spécialement de médiums guérisseurs sur l'application de cette médiumnité*.²⁰² Er werden verschillende seances gehouden gedurende het jaar 1872 waar zowel de spirituele als de praktische kant van genezing aan bod kwam. Al deze seances werden eerst in de rubriek *Des Médiums* gepubliceerd in *Le Messager* en vonden tenslotte in 1873 hun neerslag in een boekje getiteld *Guide pratique du médium guérisseur*, dat leden van *Le Messager* zich konden aanschaffen. Één jaar later kregen nieuwe abonnees zelfs een gratis exemplaar en in 1890 werd er bericht dat er nog steeds exemplaren beschikbaar waren voor geïnteresseerden. Het boekje legde in de eerste plaats een grote nadruk op het belang van ‘mediumschap’, hoe het te ontwikkelen en – betreffende zijn praktische kant – volledig op *hoe* men moest genezen. Dit duidde een zekere vraag naar een praktische omkadering voor genezingen van de leden aan.²⁰³

Genezingen als bewijs van de spiritistische kunde werden ook ingezet bij ruzies tussen spiritistische groepen onderling. In een ruzie tussen *Le Moniteur* en de Brusselse groep Kumris over een inhoudelijk geschil, viel ook de beschuldiging van onbekwaamheid. Deze werd echter gepareerd met de sneer dat de ander toch maar mooi was genezen dankzij diens goede zorgen: *Ce même membre se souvient-il qu'un médium incarnatif lui a décrit - quelque effort visible qu'il fit pour dissimuler sa pensée et la rendre impénétrable. La maladie dont il souffrait, lui en a indiqué le siège et lui a même donné le remède à employer et le régime à suivre? Est-ce là de l'ineptie? Ineptie est un gros mot, synonyme d'absurde*.²⁰⁴ Wederom werd genezing aangehaald als een zichtbaar bewijs van eigen gelijk.

Ook in latere jaren bleef het toepassen van magnetisme een vaste waarde. Zo onderhield *Le Messager* – en dit toont nogmaals de sterke relaties tussen de Franse en Belgische spiritisten aan – nauw contact met het Parijse *Journal du Magnétisme*, onder leiding van spiritist-magnetiseur Hector Durville. Wanneer Durville lessen inrichtte over de theorie én praktijk van het

²⁰⁰ DOFFIJN, *Kwakzalverij en onbevoegd uitoefenen van de geneeskunst*, 65.

²⁰¹ Zie het vorige deel ‘De aantrekkingskracht van het magnetisme’.

²⁰² ‘Des Médiums (Suite) – Instructions médianimiques’, *Le Messager* (15 februari 1873), 1e jaargang, 122.

²⁰³ *Guide Pratique du médium guérisseur*, Luik, 1873. Dit boekje staat ook centraal in het derde deel, waarin ik de magnetische genezing als een *performance* benader.

²⁰⁴ ‘Le groupe Kumris de Bruxelles’, *Le Moniteur Spirite et Magnétique* (15 augustus 1891), 15e jaargang, 182-183.

magnetisme, konden ook lezers van *Le Messenger* zich daarvoor inschrijven: *Le professeur H. Durville, directeur du Journal du Magnétisme, rouvrira son cours pratique de magnétisme appliqué à la physiologie et à la thérapeutique, le samedi 10 octobre. Se faire inscrire à la Clinique du Magnétisme, 5, Boulevard du Temple.*²⁰⁵ Dit was geen éénmalige actie, want er werd reclame voor gemaakt in 1885, 1890 en 1892.²⁰⁶ De lessenreeks, die drie maanden duurde, hield één theoriegedeelte en twee praktijkgedeelten in.

Misschien onderhielden spiritisten wel altijd een zekere voorliefde voor het toepassen van magnetische behandelingen, maar zagen ze er vooral propagandamogelijkheden in: *L'expérience a démontré que la médiumnité guérissante est, dans cette localité (groep L'Espérance te Poulseur, mds), le moyen positif de propagande le plus efficace.*²⁰⁷ Ook in andere jaarverslagen – gepubliceerd in *Le Messenger* – beschreven kleinere, geïsoleerdere groepen vaak hun manier van werken waarbij duidelijk werd dat deze zeer sterk focusten op het ‘genezend mediumschap’. De groep *Alliance fraternelle* uit Verviers, gaf in 1891 bijvoorbeeld deze boodschap mee: *Nous possédons 7 médiums écrivains, 2 voyants et 2 somnambules. (...) Quatre magnétiseurs se rendent à tour de rôle au local le dimanche afin d'opérer les malades qui se présentent. Ces séances ont lieu de 10 heures du matin à une heure de relevée. Une brochure destinée aux malades est distribuée gratuitement. Elle traite du magnétisme et renferme les notions les plus propres à obtenir le soulagement et la guérison des malades.*²⁰⁸ Spiritisten maakten gebruik van magnetiseurs om hun boodschap te verspreiden. De zieke kwam in de eerste plaats om genezing te bekomen, maar wandelde terug buiten met een brochure en een lading aan spiritistische informatie. Zo werd ‘geloof in genezing’ gekoppeld aan ‘geloof in de spiritistische leer’ – met genezing als het feitelijk, zichtbaar bewijs.

De groep *L'Espérance* uit Poulseur achtte deze werkwijze ook het meest overtuigend en voegde er zelfs nog aan toe dat: *Le fonctionnement des médiumnités est resté à peu près dans le même état que précédemment. A mon avis, c'est par la médiumnité guérissante que les faits les plus probants, les plus positifs s'obtiennent. On ne pourrait trop engager les spirites qui ne possèdent pas de faculté médiumnique à faire des essais*

²⁰⁵ ‘Avis’, *Le Messenger*, (1 oktober 1885), 14 jaargang, 56. Vanaf 1890 vonden de lessen plaats in *l'institut magnétique*, 23, rue St-Merri, Parijs. ‘Nouvelles’, *Le Messenger* (15 oktober 1890), 19e jaargang, 64.

²⁰⁶ Hector Durville (1849-1923) was een gekend Frans magnetiseur in de tweede helft van de negentiende eeuw. Naast zijn redacteurschap over het *Journal du Magnétisme* (opgericht door Baron du Potet) schreef hij ook nog verschillende boeken over het magnetisme. Zie C. S. ALVADARO, *Atlantic University's Scholar in Residence – Historical Perspectives on Out-of-Body Experiences and Related Phenomena: II. Hector Durville and Phantoms of the Living*, 2013 (<http://carlossalvarado.edublogs.org/2012/07/04/historical-perspectives-on-out-of-body-experiences-and-related-phenomena-ii-hector-durville-and-phantoms-of-the-living/>).

Geraadpleegd op 26 maart 2012.

²⁰⁷ ‘Congrès régional annuelle – Tenu à Poulseur le 26 Mai 1890’, *Le Messenger* (1 juli 1890), 19e jaargang, 1-2. Andere propagandamogelijkheden waren onder meer door het openstellen van hun bibliotheek, en al zeker via de verspreiding van hun tijdschriften. Het was een onderwerp dat de Belgische spiritisten nauw aan het hart lag, en de leden kregen een bijna apostelachtige taak opgelegd van het spiritisme zo sterk mogelijk te verspreiden, liefst met redelijke en wetenschappelijk onderbouwde argumenten (‘Congrès régional annuel – Tenu à Poulseur le 26 Mai 1890’, *Le Messenger* (1 juli 1890), 19e jaargang, 1-2). Zo deelden de leden van *Le Messenger* bijvoorbeeld op 2 november 1885, Allerzielen, propagandablaadjes uit aan het kerkhof. (‘Propaganda spirite’, *Le Messenger* (1 november 1885), 14e jaargang, 71).

Ook de tijdschriften vervulden een grote rol; op het jaarlijks congres in 1891 opperde men om zich meer in het publieke debat te mengen, om zo een groter publiek te kunnen bereiken: *Il voudrait que le Messenger se transformât et devînt plus populaire en s'occupent d'avantage des questions qui intéressent l'opinion publique du pays.* ‘Congrès régional annuelle – Tenu à Seraing, salle Ramelot, le 24 mai 1891’, *Le Messenger* (1 juli 1891), 20e jaargang, 1-4.

²⁰⁸ ‘Congrès régional annuelle – Tenu à Seraing, salle Ramelot, le 24 mai 1891’, *Le Messenger* (1 juli 1891), 20e jaargang, 1-4.

*dans cette voie.*²⁰⁹ Als de spiritistische ontwikkelingen om contact te leggen met de geesten tegenvielen – de vorming van goede mediums vormde vaak een struikelblok in de eerste jaren – kon men nog altijd terugvallen op de vertrouwde magnetische genezingen.

Het verlangen van de spiritisten ging dan wel uit naar het immateriële goddelijke, maar tegelijkertijd poogden ze dat immateriële zo veel mogen tastbaar en zintuiglijk waarneembaar te maken. Dit blijkt bijvoorbeeld uit hun niet te stuiten drang om de immateriële geesten te materialiseren of vast te leggen op foto. Zoals de Apostel Thomas eerst de wonden van zijn Heer met eigen ogen wilde zien en met eigen handen aanraken, zo verlangden spiritisten ‘hun’ geesten zintuiglijk waarneembaar te maken. En er was niets meer zintuiglijk waarneembaar dan het menselijk lichaam. Zeker als het lichaam ziek was, en er dus ‘zintuiglijk’ waarneembare klachten waren, konden deze door het ‘onzintuiglijke’, immateriële fluïdum worden genezen. In dit proces werd het fluïdum als het ware ‘zintuiglijk’ gemaakt.

Het magnetisme effende het pad voor het spiritisme. Hoewel de spiritistische beweging ook inhoudelijke elementen ontleende aan het magnetisme, zag ze vooral heil in de magnetische praktijken, namelijk genezingen. Deze sloten immers aan bij wat mensen reeds kenden en riepen dus een gevoel van vertrouwen op. Spiritisten gebruikten het magnetisme als lokmiddel. Indirect toont dit tevens aan dat spiritisten zich er ten volle van bewust waren dat het magnetisme als geneeskundige praktijk gekend was bij de bevolking.

²⁰⁹ ‘Congrès régional annulé – Tenu à Seraing, salle Ramelot, le 24 mai 1891’, *Le Messager* (1 juli 1891), 20e jaargang, 1-4.

E. Grensgevallen

Grenzen. Datgene wat spiritisten poogden te doorbreken, door de grens van leven of dood te overschrijden. Mediums bevonden zich zelfs letterlijk op die grens. Grenzen vervaagden. In hun discours werd de nadruk op fluïdum als iets natuurlijk gelegd, om zo hun wetenschappelijke ambities waar te maken. In de praktijk vervaagde deze grens echter en kwam het bovennatuurlijke karakter bovendien, zeker wanneer men naar de genezingen zelf kijkt. Dit vanuit het oogpunt om zo zieken – en potentiële aanhangers – te lokken.

Maar eveneens werden er grenzen voor hen afgebakend, waarmee ze botsten en zich moesten aanpassen. Bij zulke botsingen moesten ze hun grenzen herdefiniëren. Dit gebeurde zeer prominent met de invoering van de wet van 1892 die de publieke uitoefening van hypnose en bij uitbreiding magnetisme aan banden legde.

Daarnaast verschoven er ook grenzen. De herbronning van het magnetisme in het spiritisme zorgde tevens voor een *ander* magnetisme. Die evolutie is het duidelijkst in de verschuiving van *magnétiseur* naar *médium guérisseur*. Doch dient ook gezegd te worden dat beide termen naast elkaar, door elkaar of in combinatie konden voorkomen. Het verschil zat dan ook eerder in het discours dan in de praktijk, al zeggende de keuze voor een bepaalde term ook wel iets over het accent dat men trachtte te leggen.

Botsingen – De medische wereld en de wet van 1892

30 mei 1892 was een mooie dag voor de reguliere geneeskunde. Op die dag ging de wet die de publieke uitoefening van hypnose aan banden legde, van kracht. Dit was een hele klap voor het irreguliere veld. Alle lekenmagnetiseurs – en dat waren ze quasi allemaal – werden door deze wet geïsoleerd. Ook genezende mediums die zich van de magnetische methode bedienden, vielen onder deze noemer. Karel Velle interpreteerde de ingang van de wet van 1892 als de vervollediging van de medicalisering en het hoogtepunt van het artsmonopolie.²¹⁰ Spiritisten voelden zich dan ook danig in de hoek gedreven en zouden het niet nalaten om te reageren tegen de wet. Zo hekelde *Le Moniteur* het artsmonopolie dat ‘hun’ geneesmethode in het illegale domein dumpde. In de maanden ervoor werd er regelmatig bericht over de wet, met onder meer artikelenreeksen in *Le Messenger* gedurende de jaargang 1891-1892, getiteld *A propos du projet de loi sur l'hypnotisme* of *L'hypnotisme à la Chambre*.

Daar de wet rond ‘hypnose’ draaide, werd er een grotere aandacht voor hypnose in de Belgische spiritistische tijdschriften aan de dag gelegd, maar dat gebeurde ook tevoren. Vanaf het moment dat hypnose een *issue* werd in het maatschappelijke debat – denk maar aan de discussies tussen Masoin en Delboeuf, Donato, of de genezers van Braine-le-Château – steeg het aantal artikelen over hypnose én werd er terug een grotere nadruk op (magnetische) genezingen gelegd. Vanaf 1887 werd er dan ook veelvuldig bericht over het hypnotisme in België.²¹¹ De wet van 1892 stelde de spiritisten wel voor een voldongen feit. Daar de wet van 1892 *in se* draaide rond

²¹⁰ VELLE, *Arts, geneeskunde en samenleving*, 942.

²¹¹ De eerste vermelding van hypnotisme in *Le Messenger* dateerde van 1884, waarin werd bericht over een zekere M. Maurice die zich in Gent bezighield met magnetisme en hypnotisme. ‘Nouvelles’, *Le Messenger* (15 mei 1884), 13^e jaargang, 176. Maar vanaf 1887 steeg de berichtgeving over hypnotisme in crescendo, zoals bleek uit de inhoudstafel van *Le Messenger*.

hypnose, en niet magnetisme, poogden spiritisten vaak de gelijkenissen en verschillen tussen beiden uit te klaren. Hypnose werd dan ook vaak voorgesteld als magnetisme in een nieuw jasje.

De algemene teneur bleef weliswaar dat spiritisten een voorkeur behielden voor het magnetisme. Hypnotisme was immers, zoals aangetoond in het vorige deel, ontdaan van haar magische karakter door het fluïdum te vervangen door het begrip suggestie. Hypnotisme aardde dan ook beter in de medische wereld, terwijl magnetisme het stokpaardje van de spiritisten bleef: *Bien qu'on obtienne des effets merveilleux avec l'aide de l'hypnotisme, je ne coïr pas qu'on puisse arriver à un semblable résultat. Quoi qu'il en soit, l'hypnotisme a la voue, il parait même détroné son père le magnétisme, car on compte bien plus d'hypnotiseurs que de magnétiseurs et de plus les Académies ont, insigne faveur, ouvert à l'hypnotisme leurs portes toutes grandes.*²¹²

Hoewel de polemiek tussen 1887 en 1892 regelmatig aan bod kwam in de tijdschriften, bleef het rond mei 1892 opmerkelijk stil over de invoering van de wet. Veeleer keek men over de landsgrenzen heen naar spiritistisch moederland Frankrijk. Daar werd op dat moment een gelijkaardige wet aangenomen die de *l'exercice illégal de l'art de médecine* aan banden moest leggen.

Spiritistische 'grote broer' Frankrijk startte allerlei initiatieven om de wet te voorkomen of in vraag te stellen, zoals petitie aan het Franse parlement die ook Belgische spiritisten konden ondertekenen.²¹³ In de zomermaanden van 1893 werd er duchtig getimmerd aan het syndicaat van genezers onder leiding van de Franse spiritist-magnetiseur Hector Durville. De bedoeling was om weerwerk te bieden aan de artsen die vele irreguliere genezers verklikten aan het gerecht. Of er Belgische spiritisten aan deelnamen, is moeilijk te achterhalen, maar via annonces in *Le Moniteur* of *Le Messenger* werden Belgische spiritisten vriendelijk uitgenodigd deel te nemen aan het initiatief: *Les masseurs, magnétiseurs, somnambules et médiums guérisseurs divers ont résolu de leur côté la formation d'un syndicat pour défendre leurs intérêts. Appel est à tous les hommes de cœur et bonne volonté. Réunion préparatoire le 28 mars à e1/2 heures du soir, 23 rue Saint-Merry, chez M. Durville, directeur du Journal de Magnétisme.*²¹⁴

Enkele weken later had het syndicaat een programma uitgewerkt. Daarin stelden spiritisten de wet ter discussie. Zelf stonden ze achter de vrije uitoefening van de geneeskunde. Tegelijkertijd wilden ze een thuishaven bieden aan diegenen die slachtoffer waren van deze wet. Dit sloeg ten eerste op de genezers zelf: *Aux masseurs, aux magnétiseurs, médiums-guérisseurs, électriseurs, occultistes qui n'emploient aucun médicament; aux sœurs de charité, pasteurs, ecclésiastiques faisant de l'allopédie ou de l'homéopathie; et à tous ceux qui, dans un but humanitaire et sans être médecins, s'occupent du traitement des maladies.* Ten tweede hadden ze ook oog voor de zieken zelf. Zij die door de officiële geneeskunde in de kou waren achtergelaten of zij die waren genezen door een alternatieve behandeling, vonden er ook een plaats: *Aux malades que le médecine officielle est impuissante à guérir et à ceux qui ont été guéris ou soulagés par des praticiens non diplômés.* Hier valt het op dat het syndicaat de 'vrije keuze' van de zieke centraal stelde. Hij of zij moest de vrijheid hebben zelf te kiezen voor een behandeling waarin hij of zij geloof in koesterde: *Tous ceux qui, considérant la santé comme le plus précieux des biens, admettent que les malades doivent être libres de la demander aux praticiens qui possèdent leur confiance.*²¹⁵

²¹² 'Magnétisme et hypnotisme', *Le Messenger* (15 juni 1892), 20e jaargang, 189.

²¹³ 'Pétition des partisans du magnétisme – adressée à la Chambre des députés, au sujet du projet de loi sur l'exercice de la médecine', *Le Moniteur Spirite et Magnétique* (15 mei 1892), 16e jaargang, 100.

²¹⁴ 'Nouvelles', *Le Messenger* (15 maart 1893), 21e jaargang, 144.

²¹⁵ 'Congrès du libre exercice de la Médecine', *Le Messenger* (1 juni 1893), 21e jaargang, 182-183.

Hoewel de invoering van de wet van 1892 in stilte voorbijging in de Belgische spiritistische tijdschriften, drong de impact ervan de jaren nadien des te sterker door. Vooral voor genezende mediums en magnetiseurs was het medische landschap grondig hertekend en vonden er verschuivingen plaats. De instelling van de wet beknotte velen van hen in hun vrijheid. In de berichtgeving verschenen vanaf het jaar 1892 opmerkelijk meer korte artikelen waarin werd gefulmineerd tegen het gerecht, dat weer een magnetiseur of somnambule had veroordeeld vanwege het illegaal uitoefenen van de geneeskunde. Tegelijkertijd werden ze gedwongen om hun grenzen te hertekenen en aan te passen aan de veranderende omstandigheden.

Spiritisten hadden reeds een moeilijke relatie met de medische wereld vanaf het begin. In 1874 berichtte *Le Messager* reeds over de *croisade* die de medische wereld tegen hun genezers ondernam: *La guérison de maladies par le magnétisme et le somnambulisme est possible, sinon pourquoi excite-t-il le corps médical à une croisade contre cette grande concurrence? C'est qu'il y a donc réellement du danger en ce qu'on n'ira plus user ses culottes sur les bancs des cours de médecine? Spiritisten oordeelden dat artsen dit deden omdat ze bang waren voor de concurrentie die 'hun' genezers opwierpen. Tegelijkertijd verweten ze de artsen slecht winstbejag na te streven: Est-ce que le médecin est là pour l'humanité ou bien l'humanité est-elle créée pour qu'il y ait des médecins? (...) Si le médecin qui a choisi cet état non pas par vocation mais par intérêt, veut absolument gagner de l'or, il en trouvera largement par un procédé beaucoup plus simple: c'est en s'appliquant à connaître ces lois naturelles qui se résument dans l'activité salutaire des fluides et que des détracteurs mal intentionnés ne savent dans leur ignorance et leur colère impuissante que qualifier de «charlatanisme».*²¹⁶ Geneesheren kregen hier, naast winstbejag, nog een tweede verwijt naar het hoofd gegooid. Ze stelden zich immers niet open voor een natuurlijke, gemakkelijke genezing via fluidum vanwege hun onwetendheid en aversie tegen zogenaamde kwakzalverij. Dat de medische wereld in 1892 haar slag had thuisgehaald met de doorvoering van de wet, was dan ook een bittere pil om te slikken voor de spiritisten.

Een eerste gevolg was dat spiritisten, in de jaren na de instelling van de wet, hun eigen grenzen scherper afbakenden. Weliswaar hadden spiritisten met de toetsbare werking van het magnetisme de hoop gekoesterd om toegang en erkenning van de wetenschappen te verkrijgen om zo hun stigma van 'ongeoorloofd' te verliezen – terugdenkend aan de wetenschappelijke (in combinatie met religieuze) ambities die ze koesterden.²¹⁷ Die droom van een incorporatie van het magnetisme in de medische praktijk deemsterde nu weg. In de plaats kwam er een anti-houding. Wat zij deden, zouden ze nu verkopen als een geneesmethode die mijlenver afstond van de reguliere geneeskunde. Het Franse syndicaat definieerde zichzelf bijvoorbeeld als *tous ceux qui traitent les malades sans médicaments ou prescriptions de remèdes*.²¹⁸ Steeds minder en minder fysieke elementen speelden een rol in de genezing. Meer en meer werd de aard van de kracht als onzichtbaar en quasi-bovennatuurlijk omschreven, zeker wanneer de magnetiseur oog in oog stond met de rechter.

Bij de grafrede van spiritist Alfred Crignier, haalde B. Martin, hoofdredacteur van *Le Moniteur*, de kwestie aan. Crignier, werkzaam bij de spoorwegen en stichter van enkele spiritistische groepen in het Brusselse en rond Charleroi, was tevens een begaafd magnetiseur waar heel wat zieken op afkwamen: *Les malades lui arrivaient de tous côtés pour le consulter et demander le*

²¹⁶ 'Magnétisme et les cas de mort apparent', *Le Messager* (1 Novembre 1874), 3e jaargang, 67-69.

²¹⁷ VAN BAAL, 'Spiritisme: geloof in genezing?', 168.

²¹⁸ 'Nouvelles', *Le Messager* (15 juni 1893), 21e jaargang, 191.

soulagement aux maux dont ils souffraient. De vele genezingen die hij bekwam, wekte echter de jaloezie op bij de reguliere genezers: *Le nombre de guérisons merveilleuses qu'il obtint par l'intermédiaire des médiums aidés par les Esprits protecteurs du groupe fut tel que les médecins des environ s'en émurent et le dénoncèrent à l'autorité judiciaire comme exerçant illégalement la médecine.* Crignier werd voor de rechter gesleept en onderstreepte in zijn pleidooi, geciteerd door Martin, dat de autoriteit van de genezing niet bij hemzelf lag: *Nous ne sommes, leur dit-il, que de simples intermédiaires, nous ne prescrivons aucun remède, nous donnons, aidés des bons Esprits, une part de notre vie à nos malades par l'émission de notre fluide personnel.*²¹⁹ Het was dankzij inmenging van de geesten en het fluïdum, beiden onzichtbaar, dat de genezing werd bewerkstelligd. De autoriteit verschoof nu quasi volledig naar het onzichtbare, en indirect – voor de zieke – naar het bovennatuurlijke.

Spiritisten mochten zich nu wel profileren als tegengesteld aan de reguliere geneeskunde, maar dit hield niet in dat ze zichzelf als kwakzalvers zagen – een begrijpelijke houding. De kans dat ze dit stigma nu door anderen opgeplakt zouden krijgen, was nu wel veel groter daar hun werkwijze op zo een hoog officieel niveau werd veroordeeld. Daarom zouden ze de link met kwakzalverij zo sterk mogelijk proberen te vermijden, ontkennen of weerleggen. Zo werd in 1895 een zekere *Veuve Capette*, overtuigd spiritiste en bekend als begaafd genezend medium in de omgeving van Luik, voor de correctionele rechtbank in Verviers geleid op grond van *l'exercice illégal de l'art de guérir*. Haar advocaat benadrukte echter met vuur dat *sa cliente ressemble peu aux charlatans ordinaires*. Integendeel, volgens hem *elle pratique la vraie science moderne: le massage*. Echte kwakzalvers bevonden zich volgens hem *à la quatrième page des journaux à côté des pastilles et des baumes soumis à l'attention des naïfs*. Daar was *Veuve Capette* echter niet terug te vinden. Haar profiel was eerder van bovennatuurlijke aard: *C'est un apôtre, une illuminée qui se croit des qualités surnaturelles et ...ma foi... on cite d'elle certaines guérisons qui sont tout simplement miraculeuses.*²²⁰ Hierbij lag de nadruk op het verschil met 'ordinaire' kwakzalvers. Kwakzalvers deden beroep op materiele poeders en pilletjes, Capette deed beroep op immateriële bovennatuurlijke krachten. Wederom werd de tweedeling tussen materieel en immaterieel sterk in de verf gezet, om het verschil aan te duiden. Dat het vaak niet mocht baten, bleek uit de uitslag van het proces: *Le Cour décidant que toute personne non diplômée faisant des 'passes' sur les parties malades exerce l'art de guérir.*²²¹ In tegenstelling tot de rechtzaak van Drieske Nijpers, waar de rechter oordeelde dat handelingen die voorkwamen uit een goddelijke kracht nu eenmaal niet te veroordelen waren, zag de wetgever tegen het einde van de negentiende eeuw steeds minder en minder door de vingers.

Een tweede effect van de wet leek vreemd genoeg net het tegenovergestelde in te houden van de anti-houding in te houden. Krachtens de wet mocht het magnetisme slechts uitgeoefend worden door 'bevoegde', door de staat erkende genezers. Daarom begonnen spiritisten zelf certificaten en diploma's uit te reiken aan – in *hun* ogen – bevoegde genezers. Indirect bevestigden ze zo de impact van de wet. In het hertekende landschap was een zekere vorm van 'erkenning' van de genezer nodig. Verscheidene redenen konden aan de basis liggen van deze strategie. Ofwel kopieerden ze het officiële beleid om zichzelf een officieel karakter aan te meten, ofwel eiste de zieke toch enige kwalificaties van de genezer waartoe hij zich wendde. Welke redenen doorwogen is koffiedik kijken, maar wellicht speelden beiden wel mee.

Zo werd opvallend meer vermeld dat genezer X of Y een diploma in de massage of het magnetisme had gehaald. Ook gedurende het proces – Capette werd vermeld dat *sa patente de*

²¹⁹ 'Nécrologie', *Le Moniteur Spirite et Magnétique* (15 november 1893), 17e jaargang, 176-180.

²²⁰ 'L'école du magnétisme fluïdique en justice', *Le Messager* (15 maart 1895), 23e jaargang, 143.

²²¹ Idem.

masseuse même n'a pu la sauver. Het feit dat Capette een patent had, telde weliswaar niet voor de rechtbank mee, maar wel voor de spiritisten. Het negeren ervan werd geïnterpreteerd als een bijkomende reden om te strijden voor de vrije uitoefening van het magnetisme: *Cette affaire est un argument de plus en faveur du libre exercice de le médecine sous la seule garantie des lois du droit commun.*²²²

Hierbij is het opmerkelijk aan *wie* de autoriteit werd toegewezen om zich uit te spreken over de kwaliteiten van de genezer. Spiritisten legden deze autoriteit uitsluitend bij de zieken zelf. Onder de kop *Guérisons obtenues par les Médioms guérisseurs* werd op het spiritistisch congres te Luik in 1905 een overzicht geboden van allerlei door de spiritisten erkende genezers. Die erkenning verkregen ze aan de hand van door genezen zieken opgestuurde certificaten. Zo werd er bericht over de hierboven reeds aan bod gekomen Madame Capette. Wederom werd ze geroemd als een spiritiste van het eerste uur, *appelée de partout en Belgique*. Eén van de opgestuurde lezersbrieven ging als volgt: *Moi, épouse Janssens-Dubois, demeurant à Montegnée, déclare avoir souffert pendant dix ans d'une tumeur dans le ventre. N'ayant obtenu aucune amélioration de ce que la science ordonne, je certifie avoir été complètement guérie par l'emploi de l'eau magnétisée et les compresses de Mme veuve Capette.*²²³

Steeds werd de genezen zieke met naam genoemd, gevolgd door de kwaal waaraan hij of zij leed én dat de gehoopte genezing er was gekomen. Het doet sterk denken aan de lezersbrieven die genezen patiënten opstuurden naar kranten ten voordele van 'hun' magnetiseur Gérard Schmidt, zowel qua inhoud als qua compositie. Hoe meer mensen een bepaalde genezer erkenden, hoe groter diens aanzien was. De kwantiteit van genezingen, alsook de diversiteit, vertaalden zich in de graad van talent dat aan de genezer werd toegedicht. Weliswaar zal hier ook het idee van 'zien is geloven' meespelen. Een zieke die genas, vertoonde immers zichtbaar bewijs van de succes van de behandeling, en dus indirect van het talent van de genezer.

Verschuivingen van een vage grens – Van magnetiseur naar médium guérisseur

In het spiritisme vonden magnetiseurs weliswaar een warme thuis, maar de onderdompeling in de spiritistische leer zorgde ook voor enkele verschuivingen in de definitie van 'magnetiseur'. Hoewel men sprak over spiritisme en magnetisme als *deux frères consanguins*, werd het magnetisme ook aangepast naar de spiritistische normen, zoals de benoeming *médium guérisseur* aantoonde. Daarbij lijkt de magnetiseur 'slechts' één van de zovele mediums, naast bijvoorbeeld schrijvende of helderziende mediums.

Spiritisten van het eerste uur geloofden allemaal in de heilzame krachten van het magnetisme, maar niet iedere magnetiseur hing daarom de spiritistische leer aan: *Certains magnétistes n'admettent pas encore l'existence, ou tout au moins les manifestations des Esprits: ils croient pouvoir tout expliquer par la seule action de fluide magnétique (...). Les adeptes du Spiritisme, au contraire, sont tous ralliés au magnétisme: tous admettent son action en reconnaissent dans les phénomènes somnambuliques une manifestation de l'âme.*²²⁴ De belangrijkste verschuiving is die van actief (magnetiseur) naar passief (genezend medium). Centraal daarin stond het fluïdum. De magnetiseur ging actief om met het fluïdum. Hij dirigeerde het persoonlijk. Het genezende medium daarentegen, fungeerde 'slechts' als medium, door wier handelingen de geesten actief met het fluïdum aan de slag gingen. Het medium was slechts een passief instrument, net zoals somnambules.

²²² 'L'école du magnétisme fluïdique en justice', *Le Messager* (15 maart 1895), 23e jaargang, 143.

²²³ 'Guérisons obtenues par les Médioms guérisseurs', *Congrès Spirite*, Liège, 1905, 81.

²²⁴ 'Magnétisme et le Spiritisme', *Le Messager* (15 augustus 1872), 1e jaargang, 28.

In het begin werd de nadruk gelegd op de oorzaak of de plaats van waaruit de kracht werd gedirigeerd: *Il y a cette différence entre le magnétiseur proprement dit et le médium guérisseur, que le premier magnétise avec son fluide personnel, et le second avec le fluide des Esprits, auquel il sert de conducteur. Le magnétisme produit par le fluide de l'homme est le magnétisme humain; celui qui provient du fluide des Esprits est le magnétisme spirituel.*²²⁵ De bovennatuurlijke trekjes die het fluidum in het magnetisme vertoonde, werden nu nog eens verdiept met de geestelijke dimensie in het spiritisme. De autoriteit en activiteit lag volledig bij de geest, daar het de gewone stervelingen aan correcte medische kennis ontbrak: *C'est précisément parce que nous manquons de connaissances médicales (...) que des Esprits, médecins autrefois, sur notre sphère, nous ont dicté ce que nous allons publier.*²²⁶ Er was dus een onderscheid tussen het 'menselijke – materiële – natuurlijke' van de magnetiseurs, die zich beriepen op een persoonlijke kracht, en het 'goddelijke – immateriële' van de genezende mediums. Zoals hierboven aangehaald, manifesteerden deze verschillen zich vooral in het discours. Het verschil in de praktijk was pas van tel wanneer het er effectief toe deed, zoals in de rechtszaal. In dat geval was het een troef die in het voordeel van de genezer kon worden uitgespeeld.

De evolutie van magnetiseur naar genezend medium werd niet enkel bepaald door ontwikkelingen binnen de spiritistische visie zelf, maar evengoed door veranderingen in de context, zoals de wet van 1892. Hierboven werd reeds verhaald hoe voor de rechtbank nog sterker het accent op het bovennatuurlijke karakter van de genezing werd gelegd om zo aan vervolging te ontsnappen.

Een mooie illustratie is het verhaal van magnetiseur Dubouloz, die met de regelmaat van de klok adverteerde in *Le Moniteur* of *Le Messenger*. Eerst werkzaam te Genève, werd hij omschreven als *magnétiseur expérimenté.*²²⁷ Op het moment dat hij zich in 1891 installeerde in Brussel en er consultatie hield op de redactie van *Le Moniteur*, schreef hij een brief naar *Le Messenger* met de vraag deze te publiceren: *J'ai l'honneur de porter à votre connaissance que je viens de m'installer à Bruxelles, que je me consacrerai comme par le passé au traitement des maladies nerveuses et mentales. Je suis accompagné d'un jeune somnambule d'une lucidité remarquable (Jérôme Carmina) lequel peut renseigner, avec succès, sur maladies, recherches, etc. Nos consultations sont données tous les jours.*²²⁸ De magnetiseur deed beroep op een somnambule die de oorzaak van de ziekte kon vaststellen en stemde overeen met het 'klassieke' beeld van een magnetiseur. In 1891 meldde een bericht in *Le Moniteur* dat *Charles Dubouloz, magnétiseur, hypnotiseur (...) vient de créer à Bruxelles (...) une clinique médico-magnétique (...) Toutes les maladies sont étudiées préalablement avec l'emploi de la lucidité somnambulique de Jérôme Carmina. Un salon est réservé pour le traitement par le massage magnétique.*²²⁹ Gezien de commotie rond hypnotisme die op dat moment in België heerste, nam hij eveneens de titel van 'hypnotiseur' aan, om zo aansluiting, of aantrekking, te vinden bij zijn klantenbestand. Een eerste aanpassing.

Daarna bleef het even stil. Na de invoer van de wet van 1892 en de hertekening van de medische markt beriep diezelfde Dubouloz zijn autoriteit op andere gronden. In 1894 verscheen hij namelijk weer ten tonele, wat *Le Moniteur* niet ontging: *Nous sommes heureux d'annoncer le retour à Bruxelles de M. Charles Dubouloz, masseur et magnétiseur puissant. Il nous arrive muni d'un diplôme, fruit de longues et fructueuses études en médecine et physiologie.* Blijkbaar werd er van hem een zeker aantal diploma's verwacht om zijn kunnen te staven. Toch beklemtoonde *Le Moniteur* dat erkenning

²²⁵ *Guide Pratique*, 62.

²²⁶ *Idem*, 52.

²²⁷ 'Nouvelles', *Le Messenger* (1 december 1890), 19e jaargang, 88.

²²⁸ 'Correspondance', *Le Messenger* (1 mei 1891), 19e jaargang, 167.

²²⁹ 'Avis', *Le Moniteur Spirite et Magnétique* (15 juli 1891), 15e jaargang, 168.

vooral kwam van diegenen die door hem waren genezen, en dat vooral dit laatste argument het sterkst doorwoog: *Les nombreux succès qu'il a déjà obtenus dans le traitement de maladies nerveuses et rhumatismales attestent mieux encore sa haute capacité et le recommandent aux personnes qui auraient à réclamer ses soins.*²³⁰ Opvallend genoeg was de somnambule, tijdlang onlosmakelijk verbonden aan de magnetiseur, van het toneel verdwenen.²³¹ De magnetiseur was mee geëvolueerd met de wensen en eisen van zijn patiënten en het spiritisme begon zich meer en meer te profileren als een medische tegenbeweging.²³²

²³⁰ 'Avis', *Le Moniteur Spirite et Magnétique* (15 mei 1894), 18e jaargang, 84.

²³¹ Willem De Blécourt stelde wel dat vrouwen ook een beduidende rol speelden in de magnetische genezingen in een spiritistisch kader, vooral naar het einde van de negentiende eeuw toe. Toch bleef er, bij monde van de 'mannelijke' geest-dokter, altijd een mannelijke aanwezigheid die de uitspraken van het vrouwelijke medium moesten gronden. Zie W. DE BLÉCOURT, 'De macht van de vrouwelijke hand. De feminisering van het magnetisme rond 1900', *De Negentiende Eeuw*, 25(2001), 147-160.

²³² Zie deze conclusie ook terug in DRAAISMA, 'Genezing van gene zijde', 130-133.

Courage! Répandez à pleines mains les fluides salutaires et la santé!

– Guide Pratique du Médium Guérisseur

DEEL 3 – SOIGNER PAR L’INVISIBLE: EEN PERFORMATIEVE BLIK OP DE GENEZING

Tot nu toe keek ik naar de aantrekkingskracht van het magnetisme, waarom zieken hier heil in zochten en hoe het magnetisme herbronning en revitalisatie vond in een spiritistisch kader. In de kantlijn van de vorige delen tekenden zich daarbij vage omtrekken af van de concrete praktijk van de magnetische genezing zelf. Baserend op de krachtlijnen die reeds zijn uitgezet in voorgaande delen, staat in dit laatste deel de *performance* van de genezing centraal.

Recent werd al een pleidooi gevoerd om de (reguliere) geschiedenis van de geneeskunde vanuit performatief oogpunt te onderzoeken. De praktijk van het genezen stond vaak in de schaduw van het discours – temeer omdat de praktijk veel moeilijker valt te ontrafelen in het bronnenmateriaal.²³³ Dankzij de *performative turn* krijgen elementen zoals improvisatie, veranderlijkheid, maar ook het fysieke lichaam of emoties een plaats toegewezen, en is het mogelijk een blik op de praktijk zelf te werpen. Het centrale uitgangspunt van een performatieve benaderingswijze is echter dat in de handelingen de betekenis wordt gecreëerd.²³⁴ In de magnetische genezing stonden de handelingen met het *fluidum* centraal. Mijn stelling is dan ook dat door de handelingen rond het onzichtbare *fluidum* betekenis – namelijk genezing – werd gegeneerd. Vooral voor de zieke lag hierin de betekenis: een onzichtbare stof die een zichtbare en zintuiglijke uitwerking had op zijn of haar lichaam.²³⁵ Door te kijken naar de *performance* van de genezing, komen dan ook enkele redenen naar boven drijven *waarom* de zieke voor deze behandeling koos.

De magnetische methode zelf had in *stricto sensu* veel weg van een *performance*. De huiskamer vormde het decor. De hoofdrollen waren weggelegd voor genezer, zieke en (beperkt) publiek, om met hun eigen ogen de verandering te kunnen aanschouwen. Het originele scenario was van de hand van Mesmer en de Puysegur, het irreguliere veld introduceerde de verregaande improvisatie en het spiritisme zorgde voor een herwerkte, religieus getinte versie. Als irreguliere methode moest het magnetisme niet voldoen aan een van bovenaf opgelegde rol en moest het vooral appel doen op wat de zieke ervan verwachtte.

²³³ M. WORBOYS, 'Practice and the Science of Medicine in the Nineteenth Century', *Isis*, 102(2011), 109-115.

²³⁴ Hierbij baseerde ik me op de ideeën die Peter Burke rond *performance* uitdacht. Zie BURKE, 'Performing History: The Importance of Occasions', 35-52.

²³⁵ In de antropologie kwam het thema van genezingen door een onzichtbaar *fluidum* door (spiritistische) mediums al regelmatig aan bod. Zie onder meer C. BERGÉ, 'Fluides organiques et pesée de l'âge ou le calcul des humeurs en réanimation', *Corps*, 8(2010), 65-72, E. VOSS, 'From Crisis to Charisma: Redefining Hegemonic Ideas of Science, Freedom and Gender among Mediumistic Healers in Germany', A. FEDELE en K.E. KNIBBE, *Gender and Power in Contemporary Spirituality – Ethnographic Approaches*, New York, 2013, 115-125, E. VOSS, 'The Struggle for Sovereignty. The Interpretation of Bodily Experiences in Anthropology and among Mediumistic Healers in Germany', A. FEDELE en R.L. BLANES, *Encounters of Body and Soul in Contemporary Religious Practices – Anthropological Reflections*, New York en Oxford, 2011, 168-178 en P. BOULHOL e.a., *Guérisons du corps et de l'âme: approches pluridisciplinaires: actes du colloque international organisé du 23 au 25 septembre 2004 par l'UMR 6125, textes et documents de la Méditerranée antique et médiévale*, Aix-en-Provence, 2006. Deze bevindingen kunnen echter niet zomaar terug geprojecteerd worden op de genezingen die plaatsvonden op het einde van de negentiende eeuw. Zieken zagen immers andere elementen aan de oorzaak van hun ziekte, die werden bepaald door een culturele achtergrond, wat mee hun keuze voor deze vorm van genezing bepaalde.

Bronnenmateriaal

Twee bronnen naderen de concrete praktijk van het magnetiseren het dichtst. *Le Messager* publiceerde in 1873 het reeds vermelde boekje, *Guide pratique du médium guérisseur*, een handleiding waarin aan de magnetiseur werd uitgelegd hoe de magnetische procedure in zijn werk ging. Tevens past het in de spiritistische ambities om de wetenschap te vulgariseren, door de leek een handleiding in magnetiseren aan de leden mee te geven.²³⁶ Het gaf enkele nuttige *tips en tricks*, alsook enkele verslagen van seances waarbij de geest van een overleden dokter het medium van dienst allerlei nuttige geneesmethodes had ingefluisterd. Weliswaar valt hiermee de ‘ware’ praktijk nooit te achterhalen, want het boekje fungeerde als een norm en kan onmogelijk de *agency* van zowel zieke als genezer verhalen – daartoe diende het ook niet. Wel gaf het, tussen de lijntjes door, het verwachtingspatroon van de zieke weer.

Daarnaast waren er ook de certificaten die op het spiritistische congres te Luik in 1905 werden toegekend aan genezers en waarin bijgevolg genezen zieken zelf aan het woord kwamen. Een kleine kanttekening is hier wel op zijn plaats. Beide bronnen gaan over de praktijk van genezen, maar zijn onvermijdelijk verbonden met het doel van hun publicatie, namelijk een lofzang op de spiritistische leer. De handelingen die de zieke zelf uitvoerde of onderging, werd dan ook in dit apologetische licht beschreven. Gezien de aard van dit bronnenmateriaal, komt dan ook vooral de genezingsprocedure binnen het spiritistische kader aan bod.

A. Handelingen

17 juli 1874, tien uur in de morgen. Ten huize Jadot-Philippart te Brussel vond een spiritistische seance plaats. Een zekere Mr Stassin, uit Binche, was speciaal naar Brussel afgereisd *dans l'espoir de trouver une guérison à sa maladie*. Ver van het publieke stadsgewoel vond in besloten kring – er waren nog enkele andere echtparen aanwezig – de magnetische genezing plaats. Na het gebruikelijke gebed tot God schaarden alle aanwezigen zich rond de tafel waar het medium van dienst, mevrouw Lassabe, had plaatsgenomen. De seance kon beginnen.

Lang liet de geest niet op zich wachten. Algauw pende hij via de hand van het medium het scenario van de genezing neer: *Après que le remède pour la guérison de Mr Stassin vous aura été donné en apport, le médium s'endormira pour vous expliquer la manière de l'employer, et quelques passes magnétiques compléteront la guérison du souffrant*. Het fluïdum, zo liet de geest weten, zou zichtbaar worden bij de voeten van de zieke. Alle aanwezigen staarden naar de voeten van Mr Stassin, maar *nous avons regardé sous ses pieds, à droite, à gauche, sous la table, et nous n'avons absolument rien vu*. Wederom begonnen ze te bidden. Nu kwam er eindelijk een reactie. Terwijl de laatste woorden van het gebed wegstierven op hun lippen, begon de tafel te bewegen. Onder de indruk van de zichtbare manifestatie van de aanwezigheid van de geest, richtten allen de ogen op de voeten van Mr Stassin: *nous avons été tous surpris et fortement émotionnés en apercevant l'apport, qui se trouvait entre Mr et*

²³⁶ Dit net zoals de werken van Victor Dudart, die zich als magnetiseur ook speciaal richtte op een spiritistisch cliënteel. Over de vulgariserende ambities van de spiritisten, zie CUCHEŦ, ‘Le retour des esprits’, 83, VAN BAAL, ‘Spiritisme: geloof in genezing?’, 163-173 en CHANTIN, ‘Nizier Philippe, guérisseur lyonnais’, 69.

Mme Stassin, à leurs pieds. Eindelijk openbaarde het fluïdum zich: *constamment les yeux fixés sur l'endroit indiqué, ou ils ne voyaient rien d'abord, lorsque tout-à-coup l'apport leur apparut, brillant, étincelant.*²³⁷

Vanuit het oogpunt van Mr. Stassin leek het alsof in de behandeling een onzichtbare stof een zichtbare uitwerking had. Het fluïdum ontsnapte immers grotendeels aan zijn zintuigen: *Cet agent est plus spirituel que matériel: on ne peut le voir, le toucher, le peser et cependant il existe.*²³⁸ In alle handelingen die tijdens de genezing plaatsvonden, was het centrale doel om het fluïdum zintuigelijk te doen ervaren bij de zieke. Ik beschrijf vier handelingen. De eerste, aanraken, was een prioritair kenmerk van de magnetische behandeling. Geloven en bidden waren elementen die de spiritisten hadden toegevoegd aan het scenario, of waarop ze toch een sterkere nadruk legden. Maar het allerbelangrijkste was zien – waarbij het onzichtbare fluïdum zichtbaar werd.

Aanraken – de magnetische passes

Het bekendste en meest verspreide kenmerk in het scenario van de magnetische genezing was het uitvoeren van de magnetische passes. In deze eenvoudige handeling werd immers het geneeskrachtige fluïdum overgedragen op het zieke lichaam. Alle magnetische genezingen werden gekenmerkt door de strijkbewegingen die langs het lichaam werden uitgevoerd om het fluïdum over te dragen. Vanuit het oogpunt van de zieke was dit hét element in het scenario dat de magnetische genezing maakte tot wat ze was. Zonder passes, geen magnetische genezing.

Bij aanvang van de behandeling stelde de magnetiseur de zieke op het gemak door voor hem of haar plaats te nemen en *tienne les mains sur les épaules, qu'il les glisse le long des bras jusqu'aux mains, qu'il tiendra pendant quelques instants, pour que le fluide circule d'un à l'autre et se mette en harmonie.*²³⁹ Door de magnetische passes uit te voeren, werd er zodoende een band tussen magnetiseur en zieke gesmeed die noodzakelijk was om het goede verloop van de genezing te verzekeren. Door de beweging van de handen gaf de magnetiseur immers *de plus d'essor au fluide qui émane de lui; il agit ainsi sur le fluide de celui qu'il opère et lui communique une rapidité qui, dans l'état naturel, ne lui est pas propre.*²⁴⁰ Gedurende de behandeling focuste de magnetiseur zich dan ook op de plaats waar de ziekte zich in het lichaam bevond. Het kwam er immers op neer de zieke plaats zo nauwgezet mogelijk te benaderen met de vingers: *cherchez l'organe principalement affecté et dirigez vos doigts en pointe sur sa surface, lorsque vous l'aurez découvert.*²⁴¹

In het toepassen van de passes trad ook gedurende de genezing een zekere variatie – of improvisatie – op. De methode om kanker te genezen, zoals hier beschreven in de *Guide Pratique*, kan dit illustreren. Men ving aan met enkele passes: *Posez les mains sur la tête, descendre sur le cancer, n'importe où il est placé, mais à quelques distances.* De aanraking van het zieke lichaam waren cruciaal om het fluïdum over te brengen. Gedurende deze bewegingen moest de magnetiseur *envoyez-y le fluide avec la bonne intention de guérir, et toujours vous devez l'avoir.* Een goede intentie vanwege de magnetiseur was noodzakelijk: hij moest de genezing *willen*. Vervolgens werd er gevarieerd in de beweging van de handen: *Opérez ensuite le cœur et ramenez le fluide jusqu'au cancer,*

²³⁷ 'Guérisons médianimiques – phénomène d'apport', *Le Messager* (15 augustus 1874), 3e jaargang, 27-28.

²³⁸ 'Physiologie du magnétisme – Génération du fluide magnétique et ses analogies avec les autres fluides impondérables, d'après le docteur Charpignon – Comparaison des fluides', *Le Messager* (15 mei 1877), 5e jaargang, 173-175.

²³⁹ *Guide Pratique*, 51.

²⁴⁰ Idem, 50.

²⁴¹ Idem, 55.

lentement et sans secousse, dégagez par les bras. Het fluïdum was een vloeibare stof die hetzelfde tempo moest aannemen als het bloed van de zieke: *Rappelez-vous ce que déjà je vous ai dit, le fluide et le sang sont d'un même dynamisme, et vous vous rendez facilement compte de l'effet qui doit produire cette opération.*²⁴² Door hetzelfde tempo aan te nemen, kon het lichaam het fluïdum in zich opnemen.

Het aanraken was het meest zichtbare én kenmerkende element dat de zieke kon ervaren in de genezing. Via de passes werd het fluïdum in een handeling gegoten die voor de zieke enige betekenis kon dragen. Het fluïdum bleef weliswaar onzichtbaar, maar door de handelingen toch zintuiglijk waarneembaar, wanneer hij of zij de handen op het lichaam voelde. Bovenal werd het zichtbaar. De zieke kon immers met eigen ogen de handen van de magnetiseur over het lichaam zien bewegen. Van alle zintuigen stond het oog aan de top van de piramide; het had voorrang op de andere zintuigen en stond ook, letterlijk gezien, het dichtst bij God.²⁴³

Geloven – Soyez bien recueillis, ayez foi et confiance

De zieke moest altijd een bepaalde graad van geloof of vertrouwen hebben in de methode die hij of zij koos. Zeker wanneer een onzichtbare kracht aan het werk was, het fluïdum, moest de zieke ervan overtuigd zijn dat deze effectief bestond – de keuze voor de behandeling zou anders irrelevant zijn. Dit kon appelleren op een magisch wereldbeeld, zoals aangetoond in het eerste deel. Spiritisten, zo bleek, legden vanwege hun religieuze aspiraties nog een sterkere nadruk op het geloofsaspect. Het spiritisme kreeg een zekere geloofwaardigheid door de geslaagde magnetische genezingen in het spiritistische kader, maar tegelijkertijd werd de magnetische behandeling met een zeker geloofsdimensie verdiept. Tevens illustreert dit de verschuiving van magnetiseur naar *médium guérisseur* in de praktijk. Voor het scenario van de magnetische genezing was aangepast naar spiritistische normen, moest de zieke vooral vertrouwen op de kwaliteiten van de magnetiseur die handelde met *son fluide personnel*. In het spiritisme verschoof dit vertrouwen naar geloven in een onzichtbare geest die *fluide spirituel* liet doorstromen via de handen van het *médium guérisseur*.²⁴⁴ Het scenario onderging lichte wijzigingen, waarbij een sterkere nadruk op het geestelijke aspect van de genezing werd gelegd. Bij spiritisten speelde immers zowel lichaam als geest een grote rol.²⁴⁵

Gezien de relatie van spiritisten met de medische wereld vanaf 1892 verzuurde, schilderden spiritisten het scenario van 'hun' magnetische genezing af als een ware medische tegenbeweging, terugdenkend aan de toenemende nadruk die werd gelegd op het geestelijke aspect van de genezing. Weliswaar poogden spiritisten eveneens kenmerken over te nemen van de reguliere geneeskunde om zich zo sterk mogelijk een zekere herkenning op te roepen met het reguliere veld, zoals ik in het vorige deel aantoonde met het uitreiken van diploma's en certificaten. Maar het scenario van de genezing *an sich* portretteerden ze als tegengesteld aan de reguliere medische wereld.²⁴⁶ Trouw zweren aan de door de spiritisten goedgekeurde magnetische

²⁴² Idem, 87-88.

²⁴³ W. F. BYNOUM en R. PORTER red., *Medicine and the Five Senses*, Cambridge, 1993, 2.

²⁴⁴ Ik hanteer hier bewust enkel de term 'magnetiseur' hoewel ik eveneens doel op *médium guérisseurs*. Voor de zieke zelf waren deze begrippen namelijk sterk inwisselbaar, of zelfs te combineren. In de door zieken opgestuurde certificaten werd onder meer gesproken van *le guérisseur, la guérisseuse, médium par le magnétisme, les soins spirituel of médium magnétiseur. Congrès Spirite tenu à Liège*, 81-91.

²⁴⁵ CHANTIN, 'Nizier Philippe, guérisseur lyonnais', 69.

²⁴⁶ DRAAISMA, 'Genezing van gene zijde', 126-133.

methode hield dan ook *linea recta* de afzwering van de reguliere geneeskunde in. Daarbij gaven ze graag het woord aan genezen zieken die het verschil tussen beide geneeswijzen onderstreepten.

De brief die Maria Thibaut aan de organisatoren van het congres adresseerde, klonk dan ook als een waar bekeringsverhaal waarbij ze eerst een roemloze tocht ondernam in het reguliere circuit, alvorens heil te vinden in de magnetische methode. De vrouw verhaalt hoe ze een ziekte kreeg aan haar ogen. In eerste instantie deed ze beroep op de *princes de la science pour combattre le fléau dont j'étais atteinte*. Gedurende een maand verbleef ze in het Brusselse Sint-Janshospitaal, waar ze ondraaglijk veel leed. Enkel de hoop op genezing hield haar op de been: *Loin de faiblir cependant, l'espoir de ma guérison me donnait le courage de les supporter. Malheureusement la science fut impuissante à me rendre ce que la nature m'avait ôté*. Toch baatten de behandelingen niet. Integendeel, haar zicht nam nog meer af en de pijn nam toe: *Au contraire, après mon retour, le mal s'empara, semblant s'implanter à toujours; mes souffrances augmentèrent, mes yeux s'étiolèrent et je perdis complètement la vue*. Met enige zin voor overdrijving beschreef ze de het diepe dal waar ze doorging, verlaten door de reguliere geneeskunde, zonder hoop op genezing.

Maar via-via hoorde ze van een methode waar anderen met oogziekten heil hadden gevonden. Het spiritisme, *cette belle science que l'on peut appeler avec raison la science divine et qui vous accordait le don de guérir*, kon misschien soelaas bieden.²⁴⁷ En dat deed het ook: *Tous vos efforts furent fixés sur moi et un travail opiniâtre de trois jours a suffi pour calmer mes souffrances et me rendre ce que j'avais de plus cher au monde*. Dankzij de behandeling keerde het licht in haar ogen terug en zag ze ook het licht in de spiritistische leer. Zoals het een ware bekeerling betaamde, vervulde ze haar taak om boodschap te verspreiden: *Je pouvais le proclamer bien haut, j'étais guérie, la réalité d'ailleurs en était preuve convaincante et l'attestait purement*.²⁴⁸ Het vertrouwen in de ene methode werd vervangen door het geloof in de andere.

Deze bekerings verhalen vallen weliswaar te zien tegen het licht van de spiritistische pogingen om zich als alternatief van de reguliere geneeskunde te portretteren. Toch wordt tussen de lijnen door duidelijk dat de zieken verscheidene therapieën een kans gaven. Het parcours in de reguliere geneeskunde werd wel door de spiritisten voorgesteld als een 'dwaling', om het verschil met hun eigen methode nog sterker in de verf te zetten. Of de zieke eerder ook beroep deed op andere alternatieve vormen van geneeskunde, deed er voor de spiritisten niet toe en werd dus hoogstwaarschijnlijk niet vermeld. In dit apologetische bekeringsverhaal kwam dan ook een zekere graad van geloof naar boven drijven dat de zieke moest koesteren om heil te vinden in de magnetische methode.

Bidden – de praktijk van geloven

Het geloof moest zich ook vertalen in de praktijk van de genezing. Dit gebeurde aan de hand van het gebed. Bij de magnetische genezingen in het spiritisme vormde het gebed een ijkpunt om de genezing in goede banen te laten verlopen. Bij de behandeling van hierboven vernoemde Mr. Stassin ving men eerst een gebed aan. Het leidde de genezing in. Pas na het gebed kon en mocht men beginnen. Het creëerde een bepaalde sfeer waarin de grens met het dodenrijk op een kier werd gezet en de gevoeligheid naar 'iets' toenam. Het grensde tevens de genezing af van de dagdagelijkse en publieke wereld.

²⁴⁷ Tevens werd zo terug de link gelegd naar het spiritisme als dé 'ware' wetenschap, wat gevolgen had voor de geloofsovertuiging, zoals aangetoond in het vorige deel.

²⁴⁸ *Congrès Spirite tenu à Liège*, 83.

Gebed en geloof waren ook nauw aan elkaar verbonden: *Mais pour prier, et surtout prier avec ferveur, il faut la foi.* Het gebed zou pas effectief zijn wanneer er aan bepaalde voorwaarden werd voldaan: *pour que la prière soit écoutée, il faut qu'elle soit faite avec humilité, et dictée par un sentiment réel de bienveillance et de charité.* Er werden bepaalde morele eisen gesteld, zowel aan de zieke als de genezer, om het gebed te doen werken. Een 'goed' gebed was dan ook cruciaal om een goede genezing te bekomen, omdat de geest zo de kracht kreeg om de genezing in goede banen te laten verlopen: *Or, il n'y a point de vraie charité sans dévouement, et point de dévouement sans désintéressement: sans ces conditions, le magnétisme, privé de l'assistance de bons Esprits et est réduit à ses propres forces, souvent insuffisantes, tandis qu'avec leur concours, elles peuvent être centuplées en puissance et en efficacité.*

Eén van de bekendste spiritistische genezers legde ook een sterke nadruk op het gebed. *Antoine le Guérisseur*, uit Jemeppe-sur-Meuse in de geïndustrialiseerde rand rond Luik trok van heinde en verre zieken aan die hoopten op genezing.²⁴⁹ In 1888 had de overtuigde spiritist ontdekt dat hij in staat was om via het gebed diagnoses te stellen bij zieken en in staat was hen te genezen door het fluidum. Dit was echter pas mogelijk als de zieke met hem in contact trad, aangaf te geloven in de krachten van Antoine.²⁵⁰

Zijn naam en faam namen toe. Op het spiritistisch congres te Luik in 1905 werd hij in de verf gezet als de meest succesvolle aller genezers: *M. Antoine, de Jemeppe-sur-Meuse, occupe le premier rang, par le nombre de malades qu'il reçoit chaque jour et celui des guérisons qu'il obtient.*²⁵¹ De activiteiten van Antoine strekten zich echter verder uit dan het domein van de genezingen. Enkele spiritisten van *Le Messager* die poolshoogte gingen nemen in het lokaal van Antoine, beschreven dat *des milliers de visiteurs qui viennent demander à ce médium renommé: guérison, conseils, enseignements.* Naast genezingen hield de man zich ook nog met andere besognes van zijn patiënten bezig. Hij kreeg bijna het aura van een priester toegedicht. Hij liet zich dan ook *Le Père* noemen. Naarmate zijn populariteit toenam, weekte hij zich langzaam los van de spiritistische beweging en stichtte hij zijn eigen leer, het antoinisme. Dankzij de kenmerken ervan – spiritualistisch, een sterke nadruk op de moraal, vooruitgang en tolerantie – kon deze zich omvormen tot een ware religieuze beweging.²⁵²

Christian Landresse merkte op dat er in Antoine's genezende krachten een sterke nadruk op het fluidum en het geloof in die krachten werd gelegd. De zieken die beroep op hem deden, voelden tevens een drang naar rituelen die ze reeds kenden. Deze rituelen, zoals het gebed, werden veelal ontleend aan het katholieke geloof: *Quitter l'Eglise ne semble pas un problème (...) mais*

²⁴⁹ Voor een uitvoerige omschrijving van de levensloop van Antoine le Guérisseur, zie LANDRESSE, *Un siècle de renouveau de l'occulte (1847-1940): Spiritisme, Théosophie et Antoinisme en Belgique*, 105-124. Voor een andere, meer sociologische benadering van het antoinisme, zie S. DANCOT, *Vertrouwen op père Antoine – Een godsdienstsociologisch onderzoek naar het antoinisme*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, Departement Sociologie, 1994.

²⁵⁰ LANDRESSE, *Un siècle de renouveau de l'occulte (1847-1940): Spiritisme, Théosophie et Antoinisme en Belgique*, 106-107. Bij de start van zijn carrière als genezer behandelde Antoine zieken met een zeker likeur 'Koene'. Dat leverde hem echter een veroordeling op vanwege de illegale uitoefening van de geneeskunde, waarna hij wijselijk opteerde om dat element uit het scenario te schrappen.

²⁵¹ 'Guérisons obtenues par les Médioms guérisseurs', *Congrès Spirite*, Luik, 1905, 81.

²⁵² LANDRESSE, *Un siècle de renouveau de l'occulte (1847-1940): Spiritisme, Théosophie et Antoinisme en Belgique*, 111-114. Er werd zelfs een petitie die 160.000 handtekeningen telde ingediend in het parlement, om de beweging als religie te laten erkennen. Dit riep heel wat aversie op vanuit katholieke hoek: M. MEEUS, 'Naissance et croissance du spiritisme et de l'antoinisme dans le Diocèse de Liège', *Leodium - Publication périodique de la Société d'Art et d'Histoire du Diocèse de Liège*, 95(2010), 19-44.

*en abandonner les pratiques est plus difficile.*²⁵³ Het waren reeds gekende elementen die een grote indruk nalieten op de zieke. Genezers die in staat waren om hun genezingspraktijk te verbinden met reeds gekende elementen, waren dan ook immens populair. Ook een alternatieve genezer te Lyon, Philippe Nizier, verdiepte zijn genezingen met “katholieke” praktijken om zo aansluiting te vinden bij zijn patiëntenbestand.²⁵⁴

Zien – materialisatie van het onzichtbare

In een wereld waar waarheid sterk werd verbonden met zichtbaarheid, verlangde de zieke dan ook naar zichtbare, tastbare elementen in het genezingsproces. Magnetiseurs zoals Schmidt en Boëns voegden daarom ook zichtbare elementen toe aan de behandeling. Zo maakte Boëns gebruik van een ‘magnetisch apparaat’ dat het fluïdum overbracht op het lichaam. Schmidt verkocht zijn patiënten dan weer pommades en thee. Zo getuigde weduwe Vanden Eyken in de rechtzaal: *Mr. Schmidt a traité mon mari. Il a exigé 10 francs à la première visite et nous a remis une pommade, des herbes et une petite fiole.*²⁵⁵ Om aan de verlangens van de zieke toe te komen werd er dus een fysiek element toegevoegd aan de behandeling.

Wanneer het magnetisme in een spiritistisch kader werd toegepast, vormde het ontbreken van tastbare elementen een ambigu struikelblok. Er werd immers sterk de nadruk gelegd op het geestelijke aspect van de genezing, zoals de nadruk op ‘geloven’ aantoonde. Toch werd het fluïdum er op een bepaalde manier gematerialiseerd om de behandeling een materieel karakter toe te dichten. In vele behandelingen die in de *Guide pratique* stonden beschreven, kwam er gemagnetiseerd water aan te pas. Om bijvoorbeeld cholera te genezen, moest de genezer eerst water magnetiseren en daarna in grote hoeveelheden aan de zieke toedienen. Vervolgens kon het magnetiseren zelf aanvangen. Opvallend is de kleine *nota bene* die op de besmettelijke aard van de ziekte wees: *Il est important de se laver les mains à l'eau magnétisée après chaque opération; le choléra étant essentiellement contagieux, précaution qu'il est prudent de prendre avec toutes les maladies de ce genre.*²⁵⁶ Het gemagnetiseerde water had dus niet enkel een genezend karakter maar tevens een reinigende functie.

Het water was ook, in tegenstelling tot het fluïdum, zintuigelijk waarneembaar. Bij tandpijn moest de zieke bijvoorbeeld, naast de magnetische passes, ook gemagnetiseerd water toegediend krijgen, *que l'on promènera dans la bouche avec la langue.*²⁵⁷ Bij een verstuiking raadde men aan *eau magnétisée en lotions et en compresses* op de pijnlijke plaats te leggen.²⁵⁸ Door het gemagnetiseerd water te drinken of te deppen op de huid, kon men het fluïdum aanraken, ruiken, proeven en – vooral – zien. Het fluïdum kon zich materialiseren via het water. Waar de magnetische passes op de oppervlakte bleven, drong het gemagnetiseerde water zelfs door tot *in* het lichaam. Sterker nog, door het te drinken werd het fluïdum terug naar een ‘onzichtbare’ wereld gestuurd: de binnenkant van het eigen lichaam.

²⁵³ LANDRESSE, *Un siècle de renouveau de l'occulte (1847-1940): Spiritisme, Théosophie et Antoinisme en Belgique*, 119.

²⁵⁴ CHANTIN, ‘Nizier Philippe, guérisseur lyonnais’, 69.

²⁵⁵ BRUSSEL, Rijksarchief, *Inventaire des dossiers du tribunal correctionnel de Bruxelles, première série*, nr 702: Tribunal de première instance séant à Bruxelles – Chambre Correctionnelle. Audience publique du 19 décembre 1867.

²⁵⁶ *Guide Pratique*, 89-90.

²⁵⁷ Idem, 91.

²⁵⁸ Idem, 94.

Tevens riep het gebruik van het water, waarin een zekere kracht zat, affiniteit op met de katholieke ritus. Het reinigende effect van het water vertoonde vele gelijkenissen met het gebruik van katholiek wijwater. Het stemt overeen met Landresse's idee dat mensen nood hadden aan de gekende praktijken uit het katholicisme.

B. Lichaam en geest – Afgegrensd, of net niet?

Lichaam en geest. Zichtbaar en onzichtbaar. Het zijn twee tegenstellingen die door de zieke gemakkelijk werden gelijkgeschakeld. Het zieke lichaam was zichtbaar en zintuigelijk waarneembaar, de geest was onzichtbaar en niet te vatten met de zintuigen. Hoewel het fluïdum een onzichtbare kracht was, kon ze het lichaam én de geest van de zieke genezen via zichtbare handelingen. Het fluïdum werd *embodied*, zowel door zieke als genezer.

De zieke – het verstoorde lichaam

Met welke klachten kwamen zieken bij een magnetiseur terecht? De kwaal die Mr. Stassin al vier jaar kwelde, omschreef hij als *une maladie nerveuse et d'inflammation des intestins*.²⁵⁹ Zowel een zenuwziekte als een darmkwaal werden genezen dankzij het magnetisme, aldus Stassin. Hij plaatste beiden ook op één lijn, zonder verder een onderscheid te maken tussen de verschillende aard van de ziektes.

Het magnetisme kende vooral een reputatie als geneesmethode bij uitstek voor reumatische aandoeningen. Ook op de achterkant van Boëns' reclameblaadje stond een rits aan personen opgesomd die dankzij zijn behandeling waren genezen. Velen hadden betrekking op reumatische aandoeningen. Zo bleek een zekere Mejuffer Rosalie Dubois reeds twee jaar te lijden aan *rhumatisme*. Ook gelijkaardige aandoeningen, zoals *heuppijn, verstuikingen, lamheid eener been en verstijving der knie*, waren schering en inslag. Alle patiënten konden na verloop van tijd weer in staat *te kunnen gaan zonder steunsel*. Het kwantitatieve overgewicht van reumatische aandoeningen belette niet dat Boëns ook andere ziektes genas. Soms waren het zelfs hele zichtbare ziektes: *M. Durbuy van Vervier, machinist in het gesticht van Grand'Ry, wollespinder, had het hoofdzweer en rappen in het aangezicht die afgrijselijk waren om zien, hij durfde niet meer uitgaan. Hedendaags toont hij zich overal, sedert 10 jaren was hij in dien staat, op 3 maanden was hij genezen*.²⁶⁰

De geneeskrachtige werking van het magnetisme werd tevens verbreed in het spiritisme tot alle ziektes. De *Guide Pratique* stelde dat het magnetisme alle aandoeningen kon genezen, variërende van fysieke kwaaltjes zoals blaasontstekingen tot psychische ziekten als hysterie-aanvallen. Hoe serieus de ziekte was, deed er niet toe – kanker werd bijvoorbeeld op dezelfde lijn geplaatst als tandpijn. Alle ziektes waren immers te genezen via het fluïdum. Dit werd duidelijk aan de hand van de attesten, waarin iedere keer de naam van de patiënt en de ziekte waaraan hij of zij leed, werd vermeld.

Zo genas mevrouw Capette uit Luik dankzij het gebruik van gemagnetiseerd water onder meer *Une fistule grave à l'anus, une tumeur blanche à la cuisse, une tumeur dans le ventre, une maladie des voies respiratoires, une maladie réputée incurable, une maladie de la vessie, éruption sanguine, une affection du cuir chevelu, une fracture du bras droit, entorse ancienne, descente de matrice, faiblesse d'estomac, inflammation d'intestins, paralysie, rhumatisme chronique, migraine*.²⁶¹ Vele van de ziektes waren onzichtbaar, zoals migraine of een darmontsteking. Anderen waren dan weer wel zichtbaar, zoals een wit gezwel op de dij. Mevrouw Capette stond echter bekend als een overtuigde spiritist, wat deze veelzijdigheid

²⁵⁹ 'Correspondance', *Le Messager* (15 november 1874), 3e jaargang, 80.

²⁶⁰ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, *Inventaire des dossiers du tribunal correctionnel de Bruxelles, première série*, nr 750: Reclameblaadje voor Genezend Leersticht Elektro-magnetique van Brussel – Geneeskundig bericht.

²⁶¹ 'Guérisons obtenues par les Médiums guérisseurs', *Congrès Spirite*, Liège, 1905, 81.

aan genezen ziektes kan verklaren. Het spiritisme claimde alle mogelijke ziektes te kunnen genezen via het magnetisme. Spiritisten konden het zich namelijk niet veroorloven om te zeggen dat 'hun' genezende mediums én dokter-geesten machteloos waren bij bepaalde ziektes, want dat zou indirect ook hun leer in twijfel trekken.

De magnetiseur – Lichaam en geest in harmonie

De genezer was een bijzonder persoon. Zieken droegen hem of haar dan ook op handen. De brieven, gericht aan genezers op het spiritistisch congres te Luik in 1905, stroomden dan ook vaak over van dankbaarheid: *Je n'oublierai de ma vie, cher François* (de magnetiseur aan wie deze brief gericht was, mds), *ainsi que ma famille, le bonheur que vous nous avez rendu à tous et dès à présent nous demandons à Dieu qu'il vous donne la force de remercier d'une si grande preuve de son pouvoir.*²⁶² De zieke moest niet enkel vertrouwen op een onzichtbare kracht, maar ook op de kwaliteiten van de persoon die deze kracht dirigeerde. Bijgevolg moest de magnetiseur aan een resem van eisen en voorwaarden voldoen alvorens hij of zij door de zieke werd erkend als een ware genezer.²⁶³

Aucune gloire, aucun profit. De magnetiseur moest een onbaatzuchtig wezen zijn, in tegenstelling tot de – zo door spiritisten geportreterde – op geld beluste artsen. De meesten vroegen geen geldelijke compensatie voor hun diensten, en ontvingen slechts wat mensen zelf wilden geven. Spiritistische genezers moesten ook een zeker apostolaat vervullen, dat samenviel met *charité*. Zo stuurde een Brusselse groep regelmatig haar magnetiseurs de straat op die *répandaient dans la ville à la recherche des malades indigents, des pauvres honteux. Aux uns, ils prêchaient la patience, la résignation, aux autres, ils donnaient les soins médicaux ou magnétiques.*²⁶⁴ Ze moesten onbaatzuchtig aan de slag gaan met een kracht die ze zelf gratis hadden ontvangen: *Donnez gratuitement ce que vous avez reçu gratuitement.*²⁶⁵ De kracht hadden ze immers 'van boven' gekregen, van God. Zo claimde een zekere *guérissante Madame Joseph Malfert* te kunnen genezen *par la grâce du Tout-Puissant désire.*²⁶⁶ De magnetiseurs die de *Guide Pratique* raadpleegden, werden op het hart gedrukt dat ze *par la médiumnité guérissante, vous devenez les dispensateurs des grâces de Dieu, car elle est une prêtrise, la prêtrise de la charité.*²⁶⁷ In het vorige deel heb ik reeds aangetoond dat deze claims ook een praktisch nut hadden, omdat een goddelijke gave nu eenmaal moeilijker ter veroordelen was voor een rechtbank. Toch impliceerden deze claims tevens dat genezers aan een bepaald moreel profiel moesten beantwoorden, om de gekregen kracht waardig te zijn, zeker in een spiritistisch kader.

Een hoogstaande moraal vertaalde zich ook in een lichamelijke gezondheid. De onzichtbare kracht van de genezer, die hij weliswaar uitte met zijn 'goede' handelingen, moest ook lichamen afleesbaar zijn.²⁶⁸ Beschikken over een gezond lichaam was immers een primaire

²⁶² *Congrès Spirite tenu à Liège*, 83.

²⁶³ In de patiëntengeschiedenis speelde ook de vraag wie wie erkende als genezer een grote rol. Zie MEIJMAN, en SNELDERS, *De mondige patiënt*.

²⁶⁴ 'Congrès Spirite à Bruxelles - 3e séance (26 septembre 1875)', *Le Messenger* (1 december 1875), 4e jaargang, 82-84.

²⁶⁵ 'Nos Médiums Guérisseurs', *Le Messenger* (15 juli 1908), 37e jaargang, 9-10.

²⁶⁶ *Congrès Spirite tenu à Liège*, 86.

²⁶⁷ 'Dissertation spirite sur la médiumnité guérissante – Groupes de Chênée, février 1872', *Guide Pratique du médium guérisseur*, Luik, 1873, 56.

²⁶⁸ Dit idee leek me in grote mate overeen te stemmen met de degeneratietheorieën die opmars maakten op het einde van de negentiende eeuw. Daarbij werd ook een sterk verband getrokken tussen een gezond lichaam en morele kwaliteiten van een persoon. Over degeneratie in België, zie J. TOLLEBEEK, red., *Degeneratie in België*, Leuven, 2003.

voorwaarde om te kunnen genezen: *Le but du magnétiseur étant de rétablir l'harmonie du corps et de l'esprit, la première condition pour un magnétiseur est d'être sain de corps et d'esprit, et le premier devoir, d'être sobre et moral.* Om zelf de harmonie in het lichaam van de zieke te herstellen, moest ook het eigen lichaam en geest van de magnetiseur in harmonie zijn. Daartoe moest de genezer zich een zo gezond mogelijke levensstijl aanmeten: *Ils doivent habiter un local sain, loin de toutes mauvaises émanations; leurs repas doivent être réglés autant que possible et assez substantiels et animalisés. Les bains frais dans la saison chaude, ayant la propriété de fortifier les tissus, leur seront favorables; ils ne devront faire aucun abus des liqueurs fortes, ni des plaisirs sensuels, s'ils ne veulent transmettre un fluide vicié, ou tout au moins d'un effet nul.*²⁶⁹

De genezer moest in theorie aan bijna ascetische voorwaarden voldoen, die zowel betrekking hadden op het lichaam als op de geest. Het ultieme doel was om zich volledig te kunnen losmaken van zintuigelijke verlokkingen: *L'homme qui veut être puissant magnétiseur doit suivre un régime hygiénique tout particulier. Il doit surtout s'abstenir des plaisirs des sens.*²⁷⁰ De lichamelijke conditie van de genezer oefende immers invloed uit op de kwaliteit van het fluïdum. Was het lichaam in slechte staat, dan zou ook het onzichtbare fluïdum daar hinder van ondervinden.

Diriger le fluide guérisseur – handelingen van geest naar lichaam

Voor de genezing waren er twee tegengestelde lichamen. Dat van de zieke was ziek en harmonisch verstoord. Het lichaam van de genezer was net het tegenovergestelde; gezond van geest én lichaam. Door de overdracht van het fluïdum zouden beide lichamen terug in harmonie zijn, met zichzelf en met elkaar.

De zwaarste taak was weggelegd voor de magnetiseur, die actief aan de slag moest gaan met het fluïdum. Deze moest zich dan ook goed voorbereiden op de genezing, zowel lichamelijk als geestelijk. In de *Guide Pratique* werd de magnetiseur dan ook haarfijn uitgelegd hoe zich voor te bereiden op de confrontatie met de zieke. In de eerste plaats moest hij vertrouwen hebben op de geesten en bidden: *Ayez confiance en nos frères désincarnés qui ont collaboré à ce petit travail. Priez d'abord, évoquez-les ensuite pour qu'ils vous assistent, jamais ils ne vous feront défaut.*²⁷¹ Naast deze geestelijke voorbereiding, volgden heel wat lichamelijke handelingen om het lichaam voor te bereiden op de overdracht van het fluïdum.

*Le magnétiseur transmet, infuse son fluide. Pour le donner régénérateur, il faut se bien porter et se trouver dans son état normal.*²⁷² Op het praktische niveau moest de magnetiseur matig zijn met voedsel en drank, anders zou het lichaam de werking van het fluïdum verstoren: *Ne vous préparez jamais à une séance après avoir copieusement mangé; prenez même vos repas une couple d'heure avant de commencer; l'influence du fluide pendant la première digestion, pourrait vous déranger. Après un repas, il nous est très-difficile de bien nous manifester; le médium est plus rétif, nous ne savons le maîtriser. Évitez surtout les vins et les liqueurs. Après avoir pris quelques verres, l'influence du fluide produit un certain trouble dans le cerveau et nous empêche de nous communiquer convenablement: voilà le côté matériel.*²⁷³ Het lichaam functioneerde als instrument om het fluïdum over te dragen, waardoor het in perfecte staat moest zijn.

²⁶⁹ 'Nos Médiums Guérisseurs', *Le Messager* (15 juli 1908), 37e jaargang, 9-10.

²⁷⁰ Idem.

²⁷¹ *Guide Pratique*, 3-4.

²⁷² 'Tribune du Magnétisme', *Le Moniteur Spirite et Magnétique* (15 mei 1897), 21e jaargang, 219.

²⁷³ *Guide Pratique*, 21-22.

Welk lichaam de genezingen uitvoerde, toont een verschil aan tussen het spiritistische discours die ook sterk normerend was, en de praktijk. In hun tijdschriften spraken spiritisten steeds over *nos frères* en in de *Guide Pratique* werd steeds over ‘de magnetiseur’ of ‘genezend medium’ als man gesproken. De certificaten op het congres vernoemden echter vele vrouwelijke genezers, zoals *Madame Capette*, *Mme Blondiaux*, *Mme Duytscaer* of *Mademoiselle Meunier*.²⁷⁴ De *agency* van de genezers valt dan ook niet volledig te achterhalen. Zo levert een nadere blik op de *performance* tevens elementen op die in mindere mate terug te vinden waren in de spiritistische tijdschriften en een bredere blik op de wereld van genezingen zelf.

²⁷⁴ *Congrès Spirite tenu à Liège*, 81-91.

EPILOOG

De wereld van ziekte en genezing is nog in volle exploitatie. Door te kijken naar de praktijken van de geneeskunde en te luisteren naar de stem van de zieken, komen nieuwe verhalen bovendien. Het is een populair thema, dat zich niet enkel in de ivoren toren van de academische geschiedschrijving huist, maar ook de harten van het brede publiek kan winnen. De succesvolle televisieserie *Meneer Dokter* kluisterde menig Vlaming avondenlang aan de buis. Het bijbehorende boek, *Meneer Dokter – Verhalen over leven en dood, lijf en lust*, vertelde iets over de praktijk van de dokter zelf, evenals de pragmatische houding die hij moest aannemen om tegemoet te komen aan zijn patiënten. Het discours van de genezing maakt langzamerhand plaats voor de praktijk van de genezing. Het aandeel van de zieke zelf in zijn of haar zoektocht naar genezing wordt dan ook meer en meer erkend.

In deze studie poogde ik zelf de aantrekkingskracht van een irreguliere geneesmethode, het magnetisme, te duiden. De zeer flexibele zieke koos voor een methode waarin hij of zij een zeker vertrouwen, of zelfs geloof, koesterde. De aantrekkingskracht van het magnetisme lag vooral in haar bovennatuurlijk karakter, vervat in het fluidum. In een wereld waar de grenzen tussen regulier en irregulier steeds scherper werden afgebakend, waren er toch nog steeds mensen die – vanuit een magisch wereldbeeld, of vanuit een zeker geloof (zoals spiritisten) – hardnekkig bleven vasthouden aan de heilzame kracht van het magnetisme. Het was dan ook een geneesmethode die voor improvisatie openstond, zoals de verschillende cases van genezers aantoonde. Het parcours van het magnetisme doorheen het spiritisme toonde tevens aan dat het scenario van het magnetisme ook wijzigingen kon ondergaan.

Welke rol kregen de zieken in dit verhaal nu toegewezen en is een *medical history from below* hier dan ook mogelijk? Uit al het bronmateriaal, processen en spiritistische publicaties, horen we slechts wat zacht gemurmel bij monde van de zieke zelf. Wanneer de zieke dan toch een stem kreeg, was deze ook in zekere mate georkestreerd. De zieke paste immers zijn gedrag aan, afhankelijk van de situatie waarin hij of zij zich bevond of wat er van hem of haar werd verlangd.²⁷⁵ Als de zieke in de getuigenbank het woord nam, was de rechter immers niet geïnteresseerd *waarom* de zieke opteerde voor de magnetische genezing, maar of de beklagde irreguliere genezer zich de kenmerken van een reguliere arts had toegeëigend. Wanneer de zieke dan al sprak ten voordele van de genezer, resulteerde dit slechts tot een droog *il m'a guéri* in het procesdossier – voor de rechter was deze informatie namelijk minder relevant. Wanneer de zieke het woord kreeg in het spiritistisch discours, beschreef hij of zij het parcours van ziekte tot gezondheid in termen van voor – en tegenstelling. Het spiritisme als medische tegenbeweging deed immers beroep op de genezen zieke om haar heil en kunde te kunnen onderbouwen. Het apologetische laagje dat gepaard ging met de verklaringen van de zieken, valt er dan ook moeilijk af te krabben.

Was de zieke nu een willoos slachtoffer, dat zich blindelings liet verleiden door ongekwalificeerde genezers en kwakzalvers? Nee, eerder was de zieke een flexibel persoon die zich op verschillende paden begaf van de medische markt, zonder onderscheid te maken of de gekozen methode onder de noemer regulier of irregulier viel. Meer zelfs, de zieke maakte of kraakte de genezer, en werden in sommige gevallen zelfs aangehaald als dé autoriteit – zoals in

²⁷⁵ Zie hierin het performatieve idee van *A did B because he or she was in a situation which required C*. Zie BURKE, 'Performing Histoy: The Importance of Occasions', 47.

het spiritisme. Zieken moesten zowel geneesmethode als genezer erkennen, anders zou de keuze ervoor irrelevant zijn. Dit werkte ook in omgekeerde richting. Magnetiseurs moesten hun methode aansluiting doen vinden bij de leefwereld van hun 'klanten'. Een irreguliere methode moest zich steeds aanpassen aan de wensen van de zieke. De toevoegingen van bijvoorbeeld materiële aspecten aan de genezingsprocedure tonen dan ook aan dat – wanneer er vanwege de zieke een verlangen was naar zichtbare elementen – magnetiseurs daar zeker op appeleerden. Vooral de gekende, vulgariserende praktijken van de magnetische methode kenden een wijde verspreiding en bepaalde handelingen, zoals de magnetische passes, stonden centraal in de behandeling.

De zieken die aanklopten bij Schmidt, Boëns, Drieske Nijpers of consorten, hadden andere beweegredenen dan de zieken die genezing zochten in de armen van het spiritisme. Of toch niet? Uit de verhalen van Belgische spiritisten komt duidelijk naar voor dat ze de magnetische geneeswijze in de eerste plaats gebruikten om mogelijke leden aan te trekken. Door beroep te doen op een gekende en wijdverspreide praktijk konden ze immers dezelfde zieken lokken die zich tot 'gewone' magnetiseurs zouden wenden, in de hoop hen te overtuigen van de spiritistische waarheid.

Hoewel de toenemende macht van de arts en de grotere greep van de staat langzamerhand de magnetische methode trachtten te verstikken, was hun almacht toch niet zo groot als gedacht. De wet van 1892 toonde aan dat de staat irreguliere genezers inderdaad dichter op de huid zat, maar tevens dat de magnetische methode steeds in staat was om zich daaraan aan te passen, door te improviseren op bepaalde elementen in het scenario van de behandeling. Dit verhaal nuanceert dan ook de medicaliseringsthese. De vraag naar magnetische genezingen bleef immers bestaan. De zieke verklaarde immers zijn of haar ziekte eerder in culturele dan in biologische termen en in diens magisch wereldbeeld kon een onzichtbare kracht als het fluidum dan ook blijven gedijen en de harten beroeren. Hij of zij bleef immers vertrouwen in de methode koesteren, overtuigd van het feit dat *il était guérissable et qu'il guérissant*.

ABSTRACT

De negentiende-eeuwse wereld van genezing was een vat vol mogelijkheden. Variërend van kwakzalvers, kruidenvrouwtjes of gewone reguliere artsen vond een zieke wel altijd iets naar zijn of haar gading op de medische markt. Eén van de duistere sujetten waarop de zieke beroep kon doen, was de figuur van de magnetiseur. Deze bracht via magnetische ‘passes’ magnetisch fluïdum over op het zieke lichaam, dat vervolgens idealiter genas. De magnetische methode, ontsproten aan het brein van de Duitse arts Mesmer, was bijzonder populair in het negentiende-eeuwse België.

Hoewel de grens met ‘alternatieve’ geneeswijzen in de loop van de negentiende eeuw steeds scherper werd afgebakend, bleven mensen openstaan voor deze specifieke vorm van genezing. De centrale vraag is dan ook *waarom* een zieke beroep deed op een irreguliere methode als het magnetisme, zeker in een wereld die werd gekenmerkt door een toenemende professionalisering van het medische vak. Processen waar magnetiseurs terecht stonden vanwege *l'exercice illégal de l'art de guérir*, stelden de grenzen scherp en maakten dat zieken kleur moesten bekennen.

Aan de andere kant van het spectrum was er een specifieke groep mensen die het magnetisme maar al te graag toepasten. Spiritisten, gekenmerkt door hun geloof in contact met gene zijde, incorporeerden gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw met veel plezier het magnetisme in hun discours. In Belgische spiritistische kringen waren magnetische genezingen dan ook schering en inslag. Sporen van zieken die beweerden heil te vinden in de magnetische methode, weliswaar overgoten met een spiritistisch sausje, zijn dan ook veelvuldig terug te vinden in spiritistische tijdschriften en publicaties. Ook in de processen lieten zieken hun stem horen en verhaalden ze vaak een onwrikbaar vertrouwen in het irreguliere magnetisme.

De ware aantrekkingskracht in de magnetische methode zat in het fluïdum. In deze onzichtbare kracht herkende de zieke quasi-magische elementen die aansloten bij zijn of haar eigen wereldbeeld. Het was immers een onzichtbare stof die een zichtbaar effect (genezing) kon bewerkstelligen. In een wereld waarin de scheiding tussen natuurlijk en bovennatuurlijk samenviel met de scheiding tussen zichtbaar en onzichtbaar, bevond het fluïdum zich in een grijze, aantrekkelijke schemerzone en kon ze een immense aantrekkingskracht uitoefenen op zieken die zochten naar genezing.

Door zoveel mogelijk de nadruk te leggen op de stem van de zieke, is dit verhaal dan ook een *medical history from below* in de lijn van de sociale geschiedenis van de geneeskunde. Zieken oefenden indirect een zekere invloed uit op de magnetische praktijk. Als irreguliere methode moest deze zich immers steeds aanpassen aan de wensen en verlangens van de zieken. Tevens nuanceert dit verhaal het idee van een rechtlijnige medicalisering. De wereld van genezing was enorm groot, en hoewel de grenzen steeds scherper werden afgebakend, kenden quasi-magische genezingen nog steeds veel weerklank.

BIBLIOGRAFIE

Bronnen

Processen

BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, *Inventaire des dossiers du tribunal correctionnel de Bruxelles, première série*, nr 702. Procès tegen Gérard Schmidt, *se disant magnétiseur*. Veroordeeld vanwege *l'exercice illégal de l'art de guérir* in 1868.

BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, *Inventaire des dossiers du tribunal correctionnel de Bruxelles, première série*, nr 749. Procès tegen Michel Lebedinzoff, *docteur en médecine de St-Pétersbourg*. Veroordeeld vanwege *l'exercice illégal de l'art de guérir* in 1885.

BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, *Inventaire des dossiers du tribunal correctionnel de Bruxelles, première série*, nr 750. Procès tegen Léopold Boëns. Veroordeeld vanwege *l'exercice illégal de l'art de guérir* in 1885.

Periodieken

Bulletin Officiel du Bureau International du Spiritisme, 1911.

Den Denderbode, 1856, 1901, 1910, 1912.

Het Land van Aelst, 1884.

La Belgique Judiciaire – Gazette des tribunaux Belges et étrangers, 1848.

Le Messenger, Luik, 1872-1914.

Le Moniteur Spirite et Magnétique, Brussel, 1891-1898.

Le Scalpel - Organe des intérêts scientifiques et professionnels de la médecine, de la pharmacie et de l'art vétérinaire, 1854.

L'Etoile Belge, 1868.

Uitgegeven bronnen

CAHAGNET, L.A., *Magie magnétique ou traité historique et pratique de Fascinations, miroirs cabalistiques, apports, suspensions, pactes, talismans, charme des vents, convulsions, possessions, envoûtements, sortilèges, magie de la parole, correspondance dynamique, nécromancie, etc.*, Parijs, 1854.

Congrès Spirite tenu à Liège, 11 en 12 Juni 1905, Luik, 1905.

CUS, A.J. *Spiritisme, tables tournantes, magnétisme, hypnotisme*, Leuven, 1885.

DE COCK, A., *Volks-geneeskunde in Vlaanderen*, Gent, 1891.

DUDART, V., *La pile magnétique et son application au traitement des maladies*, Parijs en Brussel, 1874.

DUDART, V., *Qu'est-ce que le magnétisme curatif et comment peut-il guérir les maladies*, Brussel, 1892.

Guide Pratique du médium guérisseur, Luik, 1873.

LOBET, L., *L'hypnotisme en Belgique et le Projet du loi soumis aux Chambres Législatives*, Verviers, 1891.

MORIN, A. S., *Du magnétisme et des sciences occultes*, Parijs en New York, 1860.

SÉGOUIN, A., *Les mystères de la magie ou les secrets du magnétisme*, 2e ed., Parijs, 1853.

Geraadpleegde Literatuur

ALVADARO, C.S., *Atlantic University's Scholar in Residence – Historical Perspectives on Out-of-Body Experiences and Related Phenomena: II. Hector Durville and Phantoms of the Living*, 2013 (<http://carloossalvarado.edublogs.org/2012/07/04/historical-perspectives-on-out-of-body-experiences-and-related-phenomena-ii-hector-durville-and-phantoms-of-the-living/>).

Geraadpleegd op 26 maart 2012.

BECCALOSI, C. en CRYLE, P., 'Recent Developments in the Intellectual History of Medicine: A Special Issue of the Journal of the History of Medicine', *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 67(2012), 1-6.

BERGÉ, C., *La voix des Esprits – Ethnologie du spiritisme*, Parijs, 1990.

BERGÉ, C., 'Le corps et la plume. Écritures mystiques de l'Agent inconnu', *Revue d'histoire du XIXe siècle*, 38(2009), 41-59.

BERGÉ, C., 'Fluides organiques et pesée de l'âge ou le calcul des humeurs en réanimation', *Corps*, 8(2010), 65-72.

BIVINS, R., 'Histories of heterodoxy', M. JACKSON red., *The Oxford Handbook of the history of medicine*, 2011, 578-579.

BOULHOL, P. e.a., *Guérisons du corps et de l'âme : approches pluridisciplinaires: actes du colloque international organisé du 23 au 25 septembre 2004 par l'UMR 6125, textes et documents de la Méditerranée antique et médiévale*, Aix-en-Provence, 2006.

BROWER, M.B., *Unruly Spirits – The Science of Psychic Phenomena in Modern France*, Chicago en Springfield, 2010.

BURKE, P., 'Performing History: The Importance of Occasions', *Rethinking History*, 9(2005), 35-52.

BYNOUM, W.F. en PORTER, R. red., *Medicine and the Five Senses*, Cambridge, 1993.

COOTER, R., 'The turn of the body: History and the politics of the corporeal', *Arbor Ciencia, Pensamiento y cultura*, 186 (2010), 393-405.

CHANTIN, J-P., 'Nizier Philippe, guérisseur lyonnais', *Politica Hermetica*, 18(2004), 65-73.

CUCHET, G., *Le crépuscule du purgatoire*, Parijs, 2005.

CUCHET, G., 'Le retour des esprits, ou la naissance du spiritisme sous le Second Empire', *Revue d'histoire moderne et contemporaine (1954-)*, 54(2007), 74-90.

CUCHET, G., 'La "carte de l'autre vie" au XIXe siècle. L'au-delà, entre espaces réel et symbolique', *Archives de sciences sociales des religions*, 52(2007), 67-78.

CUCHET, G., *Les voix d'outre-tombe. Tables tournantes, spiritisme et société*, Parijs, 2012.

DACHEZ, R., 'Papus médecin ou les sortilèges d'Hippocrate à la Belle Epoque', *Politica Hermetica*, 18(2004), 81-91.

DANCOT, S., *Vertrouwen op père Antoine – Een godsdienstsociologisch onderzoek naar het antoinisme*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, Departement Sociologie, 1994.

DE BLÉCOURT, W., 'Het Staphorster boertje. De geneeskundige praktijk van Peter Stegeman (1840-1922)', *Volkskundig bulletin*, 17(1991), 171-194.

DE BLÉCOURT, W., 'Sequah in Amsterdam – over de invloed van reclame op de medische markt', *Focaal. Tijdschrift voor Antropologie*, 21(1993), 131-172.

DE BLÉCOURT, W., *Het Amazonenleger – Irreguliere genezers in Nederland 1850-1930*, Amsterdam, 1999.

DE BLÉCOURT, W., 'Illegale genezers en neppatiënten. Over de aantrekkingskracht van onorthodoxe vormen van geneeskunde rond 1900', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 25(1999), 425-442.

DE BLÉCOURT, W., HUISMAN, F., en VAN DER VELDEN, H., 'De medische markt in Nederland, 1850-1950', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 25(1999), 361-382.

DE BLÉCOURT, W., 'De macht van de vrouwelijke hand. De feminisering van het magnetisme rond 1900', *De Negentiende Eeuw*, 25(2001), 147-160.

DE BLÉCOURT, W. en DAVIES, O. red., *Witchcraft Continued – Popular Magic in Modern Europe*, Manchester, 2004.

DE BLÉCOURT, W. en DAVIES, O., 'Introduction', W. DE BLÉCOURT en O. DAVIES red., *Beyond the Witch Trials – Witchcraft and magic in Enlightenment Europe*, Manchester en New York, 2004, 1-8.

DE WAARDT, H. 'Het taaie voortleven der demonen – De onttovering van de geneeskunde als impuls voor irreguliere geneeswijzen', A. KLUVELD e.a. red., *Genezen – Opstellen bij het afscheid van Marijke Gijswijt-Hofstra*, Amsterdam, 2005, 139-148.

DOFFIJN, P., *Kwakzalverij en onbevoegd uitoefenen van de geneeskunst: een historisch en een medico-legale benadering van de praktijken van Drieske Nijpers, uit Sint-Gillis-Waas (1826-1853)*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, 1990.

DRAAISMA, D., 'Een lichtstraal over de graven – Elise Van Calcar en het spiritisme', *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*, 14(1994), 126-150.

DRAAISMA, D., 'Genezing van gene zijde: het spiritisme als medische tegenbeweging', *Spiegel der Letteren*, 42(2000), 116-133.

EDELMAN, N., *Voyantes, guérisseuses et visionnaires en France 1785-1914*, Parijs, 1995.

EDELMAN, N., 'Représentation de la maladie et construction de la différence des sexes. Des maladies de femmes aux maladies nerveuses, l'hystérie comme exemple', *Romantisme*, 110(2000), 73-87.

EDELMAN, N., 'L'invisible (1870-1890): une inscription somatique', *Ethnologie française*, 33(2003), 593-600.

EDELMAN, N., 'Spiritisme et politique', *Revue d'histoire du XIXe siècle*, 28(2004), 149-161.

EDELMAN, N., 'Introduction', *Revue d'histoire du XIXe siècle*, 38(2009), 11-15.

EDELMAN, N., 'Un savoir occulté ou pourquoi le magnétisme animal ne fut-il pas pensé «comme une branche très curieuse de psychologie et d'histoire naturelle»?', *Revue d'histoire du XIXe siècle*, 38(2009), 115-132.

FERBER, S., 'Charcot's demons – Retrospective medicine and historical diagnosis in the writings of the Salpêtrière school', M. GIJSWIJT-HOFSTRA, H. MARLAND, en H. DE WAARDT red., *Illness and Healing Alternatives in Western Europe. Studies in the Social History of Medicine*, New York, 1997, 120-140.

GAULD, A., *A history of hypnotism*, Cambridge, 1992.

GIJSWIJT-HOFSTRA, M. red., *Geloven in Genezen: bijdragen tot de sociaal-culturele geschiedenis van de geneeskunde in Nederland*, Amsterdam, 1991.

GIJSWIJT-HOFSTRA, M., 'Varia – Onderzoek 'magie en geneeskunde' in Nederland: medische geschiedenis vanuit een sociaal-cultureel perspectief', *Gewina*, 15(1992), 58-59.

GIJSWIJT-HOFSTRA, M., e.a. red., *Grenzen van genezing – Gezondheid, ziekte en genezen in Nederland, zestiende tot begin twintigste eeuw*, Amsterdam, 1993.

GIJSWIJT-HOFSTRA, M., 'A sense of gender: Different Histories of Illness and Healing Alternatives', R. JÜTTE, M. EKLÖF en M.C. NELSON red., *Historical Aspects of Unconventional Medicine. Approaches, concepts, case studies*, Sheffield, 2001, 37-50.

GUMPPER, S., *Essai de recension, Périodiques Français traitant de magnétisme animal, somnambulisme, franc-maçonnerie, sciences occultes, spiritualisme, ésoterisme, spiritisme, métapsychique, théosophie & mysticisme, (fin XVIIIe – début XXIe siècle) en France, classés chronologiquement*, (http://www.politicahermetica.com/Lire_en_ligne/PERIODIQUES_MAGNETISME_ANIMAL_Stephane_GUMPPER.pdf). Geraadpleegd op 25 maart 2013.

HANEGRAAFF, W.J., 'How magic survived the disenchantment of the world', *Religion*, 33(2003), 357-380.

HAVELANGE, C., *Les figures de la guérison (XVIIIe – XIXe siècles). Une histoire sociale et culturelle des professions médicales au pays de Liège*, Luik, 1990.

HUISMAN, F., 'Shaping the Medical Market: On the Construction of Quackery and Folk Medicine in Dutch Historiography', *Medical History*, 43(1999), 359-375.

HUISMAN, F. en H. TE VELDE, 'Op zoek naar nieuwe vormen in wetenschap en politiek – de 'medische' kleine geloven', *De Negentiende Eeuw*, 25(2001), 129-136.

HUISMAN, F., 'Wie geneest? De strijd om culturele autoriteit in de Nederlandse gezondheidszorg', F. VAN LUNTEREN e.a. red., *De opmars van deskundigen: souffleurs van de samenleving*, Amsterdam, 2002, 99-118.

HUISMAN, F., 'Patiëntenbeelden in een moderniserende samenleving: Nederland, 1880-1920', *Gewina*, 25(2002), 210-225.

Isala Van Diest, eerste vrouwelijke arts in België. Wetenschappen en techniek. Portretten (http://www.rosadoc.be/joomla/index.php/portretten/wetenschap_en_techniek/isala_van_diest.html). Geraadpleegd op 9 mei 2013.

KAUFMAN, S.K., *Consuming Visions – Mass Culture and the Lourdes Shrine*, Chicago, 2005.

KLOOSTERMANS, I., 'Psychical research and parapsychology interpreted - suggestions form the international historiography of psychical research and parapsychology for investigating its history in the Netherlands', *History of the Human Sciences*, 25 (2012), 2-22.

KONTOU, T. en WILLBURN, S. red., *The Ashgate research Companion to Nineteenth-Century Spiritualism and the Occult*, Oxford en Amherst, 2012.

LACHAPELLE, S., 'Science on stage: Amusing physics and scientific wonder at the nineteenth-century French Theatre', *History of Science*, 47(2009), 297-315.

LACHAPELLE, S., *Investigating the Supernatural – From Spiritism and Occultism to Psychical Research and Metapsychics in France, 1853-1931*, Baltimore, 2011.

LANDRESSE, C., *Un siècle de renouveau de l'occulte (1847-1940): Spiritisme, Théosophie et Antoinisme en Belgique*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Université Libre de Bruxelles, Faculté de Philosophie et Lettres, 1998.

MONROE, J.W., *Laboratories of Faith: Mesmerism, Spiritism, and Occultism in Modern France*, Cornell, 2008.

MEEUS, M., 'Naissance et croissance du spiritisme et de l'antoinisme dans le Diocèse de Liège', *Leodium - Publication périodique de la Société d'Art et d'Histoire du Diocèse de Liège*, 95(2010), 19-44.

MÉHEUST, B., *Somnambulisme et médiumnité (1784-1930) – Tome 1 – Le défi du magnétisme animal*, Le Plessis-Robinson, 1999.

MEIJMAN, F.J. en SNELDERS, S., *De mondige patiënt – Historische kijk op een mythe*, Amsterdam, 2009.

MÜLBERGER, A., 'Marginalisation de la parapsychologie et du spiritisme dans le discours scientifique en Espagne', *L'Homme et la société*, 167-168-169 (2008), 101-115.

NYE, R., 'Kenniss over macht – medicalisering, de staat en de rechten van het individu', K. WILS e.a. red., *De zieke natie – over de medicalisering van de samenleving 1860-1914*, Groningen, 2002, 22-41.

OIVO – dossier *Alternatieve Geneeskunde* (http://www.gezondheid.be/index.cfm?fuseaction=art&art_id=10960#2). Geraadpleegd op 25 juli 2013.

OJA, L. 'Responses to witchcraft in late seventeenth- and eighteenth-century Sweden – The superstitious other', W. DE BLÉCOURT en O. DAVIES red., *Beyond the Witch Trials – Witchcraft and magic in Enlightenment Europe*, Manchester en New York, 2004, 69-80.

OPPENHEIM, J., *The Other World – Spiritualism and Psychical Research in England, 1850-1914*, Cambridge, 1985.

PAULUSSEN, F., *Hypnose: Kwakzalverij of Geneeskunde? De maatschappelijke toelaatbaarheid van hypnose in België (1880-1914)*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Geschiedenis, 2001.

PÉTER, J-P., 'De Mesmer à Puységur. Magnétisme animal et transe somnambulique, à l'origine des thérapies psychiques', *Revue d'histoire du XIXe siècle*, 38(2009), 19-40.

PORTER, R., 'The Patient's View: Doing Medical History from below', *Theory and Society*, 14(1985), 175-198.

PORTER, R., *Health for sale: quackery in England 1660-1850*, Manchester, 1989.

- RAMSEY, M., 'Magical healing, witchcraft and elite discourse in eighteenth- and nineteenth – century France', M. GIJSWIJT-HOFSTRA, H. MARLAND, en H. DE WAARDT red., *Illness and Healing Alternatives in Western Europe. Studies in the Social History of Medicine*, New York, 1997, 14-37.
- RÉTAT, C., 'Jean-Marie Ragon et le modèle du maçon guérisseur', *Politica Hermetica*, 18(2004), 46-64.
- SCHEPERS, R., *De opkomst van het medisch beroep in België – De evolutie van de wetgeving en de beroepsorganisaties in de 19e eeuw*, Amsterdam en Atlanta, 1989.
- SCHMITZ, O., *Soigner par l'invisible. Enquête sur les guérisseurs aujourd'hui*, Parijs, 2006.
- SEYSSENS, T., *Le Propagateur – Dierlijk magnetisme in België in de 19e eeuw*, Onuitgegeven masterthesis, Universiteit Gent, departement Geschiedenis, 2009.
- TOLLEBEEK, J. e.a. red., *Degeneratie in België*, 2003, Leuven.
- VAN BAAL, A.H., *In Search of a Cure - The Patients of the Ghent Homoeopathic Physician Gustave A. Van den Berghe (1837-1902)*, Uitgegeven proefschrift, Universiteit van Amsterdam, 2004.
- VAN BAAL, A.H., 'Spiritisme: geloof in genezing? Het Amsterdamse genootschap Veritas (1869-1900)', A. KLUVELD e.a. red., *Genezen – Opstellen bij het afscheid van Marijke Gijswijt-Hofstra*, Amsterdam, 2005, 163-173.
- VAN BRANDEN, G., *De receptie van het spiritisme in België, 1870-1920*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, faculteit Letteren en Wijsbegeerte, 1986.
- VANDEKERCKHOVE, P., *Meneer Dokter – Verhalen over leven en dood, lijf en lust 1937-1964*, Roeselare, 2006.
- VAN DER VEEN, C.J., "Omdat het steunt op weten." – *Spiritism in the Netherlands between 1890 and 1940*, Onuitgegeven meesterproef, Universiteit van Utrecht, Faculteit Geesteswetenschappen, 2012.
- VANDEVOORDE, H., 'Het gesprek met de geesten. Schrijvers en spiritisten in België', E. BREMS en T. SINTOBIN red., *De Gondsmid en de klein-inquisiteur. Essays over F.V. Toussaint van Boelaere, gevolgd door een geannoteerde uitgave van Het gesprek in Tractoria*, Gent, 2008, 121-138.
- VAN IMPE, F., *Studie van de beksenverhalen in Aalst en omgeving (19de – 20ste eeuw) – Deel 1*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, Departement literatuurwetenschappen, 2002.

VAN PRAET, W., 'De receptie van homeopathie in België: 1874-1914', *BTNG-RBHC*, 20(1989), 107-139.

VAN VEGCHEL, G., *Medici contra kwakzalvers: de strijd tegen niet-orthodoxe geneeswijzen in Nederland in de 19de en 20ste eeuw*, Amsterdam, 1991.

VELLE, K., *Arts, geneeskunde en samenleving: medicalisering in België in de 19de en de 20ste eeuw*, Onuitgegeven doctoraatsproefschrift, Rijksuniversiteit Gent, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, 1988.

VELLE, K., 'Bronnen voor de medische geschiedenis: de Belgische medische pers (begin XIXde eeuw – 1940)', *Annalen van de Belgische Vereniging voor de Geschiedenis van de Hospitalen en de Volksgezondheid*, 13-14 (1988), 68-119.

VELLE, K., 'Massage te Brussel (eind 19de eeuw-begin 20ste eeuw): Criminaliteit of beoefening van de geneeskunde?', *De Brabantse Folklore en Geschiedenis*, 266(1990), 192-134.

VELLE, K., 'Geneesheren in de ban van hypnose (1880-1900)', *Oostvlaamse Zanten*, 62(1990), 51-64.

VELLE, K., *De nieuwe biechtvaders – de sociale geschiedenis van de arts in België*, Leuven, 1991.

VELLE, K., 'De geneeskunde en de Rooms-Katholieke Kerk (1830-1940): een moeilijke verhouding?', *Trajecta*, 4(1995), 1-21.

VERMASSEN, M., *Overheid en geneeskunde tijdens de eerste helft van de 19de eeuw. De Provinciale Commissie voor Geneeskunde van Oost-Vlaanderen (1818-1850)*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, Faculteit Wijsbegeerte en Letteren, 1970.

VERMEER, L., 'Als de tafel danst, dan wankelt de wetenschap – De relatie tussen spiritisme en wetenschap in Nederland rond 1900', *Gewina*, 30(2007), 26-43.

VIJSELAAR, J., 'Geschiedenis van het genezen; het dierlijk magnetisme', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 141(1997), 157-161.

VIJSELAAR, J., *De magnetische geest. Het dierlijk magnetisme 1770-1830*, Nijmegen, 2001.

VOSS, E., 'The Struggle for Sovereignty. The Interpretation of Bodily Experiences in Anthropology and among Mediumistic Healers in Germany', A. FEDELE en R.L. BLANES, *Encounters of Body and Soul in Contemporary Religious Practices – Anthropological Reflections*, New York en Oxford, 2011, 168-178.

VOSS, E., 'From Crisis to Charisma: Redefining Hegemonic Ideas of Science, Freedom and Gender among Mediumistic Healers in Germany', A. FEDELE en K.E. KNIBBE, *Gender and Power in Contemporary Spirituality – Ethnographic Approaches*, New York, 2013, 115-125.

WINTER, A., *Mesmerized – Powers of Mind in Victorian Britain*, Chicago en Londen, 1998.

WILS, K. e.a., 'Een medisch object – veranderingen in menswetenschap, cultuur en politiek', K. WILS e.a. red., *De zieke natie – over de medicalisering van de samenleving 1860-1914*, Groningen, 2002, 10-21.

WILS, K. e.a. red., *De zieke natie – over de medicalisering van de samenleving 1860-1914*, Groningen, 2002.

WILS, K., 'Medical and juridical expertise of hypnosis in France', lezing op congres *Between autonomy and engagement. Performances of scientific expertise, 1860-1960*, 22 mei 2012.

WOLFRAM, H., *The Stepchildren of Science. Psychical Research and Parapsychology in Germany, c. 1870-1939*, Amsterdam en New York, 2009.

WORBOYS, M., 'Practice and the Science of Medicine in the Nineteenth Century', *Isis*, 102(2011), 109-115.

ZORAB, G., *Magnetiseurs en wondergenezers*, Leiden, 1952.